

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ
ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ 10-12 ΕΤΩΝ.

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΛΙΘΑΔΙΩΤΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ
(Α.Μ. 1748)

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ ΘΕΑΝΩ.

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2007-2008.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.Περίληψη.....	3
2.Εισαγωγή.....	4
2.1.Θεωρητικές προσεγγίσεις του συναισθήματος.....	4
2.2.Συναισθηματική Ανάπτυξη.....	19
2.3.Ενσυναίσθηση.....	27
2.4.Ανάπτυξη της Ενσυναίσθησης.....	34
2.5.Συναισθηματική Αντίληψη-Ενσυναίσθηση: Ανασκόπηση Ερευνών.....	40
3.Μεθοδολογία.....	45
3.1.Συμμετέχοντες.....	45
3.2.Διαδικασία.....	45
3.3.Εργαλεία.....	45
4.Αποτελέσματα.....	49
5.Συζήτηση.....	57
6.Περιορισμοί και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.....	59
7.Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	60
7.1.Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	60
7.2.Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία.....	75
8. Παράρτημα.....	76

“Ενσυναίσθηση και Συναισθηματική Αντίληψη σε παιδιά 10-12 ετών”.

1.ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας πτυχιακής εργασίας¹ είναι η διερεύνηση της συναισθηματικής αντίληψης και της ενσυναίσθησης σε παιδιά της Ε' και της ΣΤ' Δημοτικού.

Η συλλογή των δεδομένων έγινε από 223 μαθητές ηλικίας 10 έως 12 ετών με τα εξής εργαλεία: (α) μια τροποποιημένη μορφή του τεστ συναισθηματικής νοημοσύνης (MSCEIT) για την εκτίμηση της ικανότητας πρόσληψης εκφράσεων του προσώπου και επεξεργασίας και ανταπόκρισης σε συναισθηματικά φορτισμένες κοινωνικές καταστάσεις και (β) η κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους (Empathy Index for Children and Adolescents). Οι δείκτες εσωτερικής συνέπειας των κλιμάκων κυμάνθηκαν μεταξύ .74 και .82.

Η παραγοντική ανάλυση κατέδειξε την ύπαρξη τεσσάρων κύριων συνιστωσών για την κλίμακα συναισθηματικής επίγνωσης (πρόσληψη συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου, θετική στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων, τάση απόδοσης ευθυνών στους άλλους, και αρνητική στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων), ενώ επιβεβαιώθηκε η αναμενόμενη μονοπαραγοντική δομή της κλίμακας ενσυναίσθησης.

Οι αναλύσεις πολλαπλής ιεραρχικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή κάθε έναν από τους δείκτες ικανότητας επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων κατέδειξαν σημαντική συγχρονική προβλεπτική συνεισφορά δύο δεικτών (χαμηλή ενσυναίσθηση και χαμηλή ικανότητα πρόσληψης εκφράσεων του προσώπου) στην αναφερόμενη τάση υιοθέτησης στρατηγικής απόδοσης ευθυνών στους άλλους. Αντίθετα, η υψηλή ικανότητα συναισθηματικής αντίληψης σχετίζεται με την τάση υιοθέτησης θετικής στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων. Τέλος, τα κορίτσια εμφανίζουν υψηλότερη συναισθηματική αντίληψη και ενσυναίσθηση, σε σχέση με τα αγόρια. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας θα συζητηθούν στο πλαίσιο σύγχρονων αναπτυξιακών θεωριών.

¹ Η παρούσα πτυχιακή εργασία βασίζεται σε έρευνα με τίτλο : “Συναισθηματική Αντίληψη, Ενσυναίσθηση, Αυτοεκτίμηση και Κοινωνική Αλληλεπίδραση σε παιδιά Ε' και ΣΤ' Δημοτικού”, που διεξήχθη στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης το Ακαδημαϊκό Έτος 2007-2008, με συνεργασία των φοιτητών: Θεοδωράκης Μηνάς, Κλαμπάνη Μαύρα, Λιθαδιώτη Αικατερίνη και των Καθηγητών: Κοκκινάκη Θεανώ και Σίμος Παναγιώτης.

2.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

2.1.Θεωρητικές προσεγγίσεις του συναισθήματος

“Τα συναισθήματα ήταν πάντα στο κέντρο του ενδιαφέροντος των ανθρώπων. Σχεδόν όλοι οι μεγάλοι φιλόσοφοι από τον Αριστοτέλη ως τον Σπινόζα, από τον Kant ως τον Dewey, από τον Bergson ως τον Russel έχουν ενδιαφερθεί για τη φύση του συναισθήματος και αναζήτησαν την προέλευσή του, τις εκφράσεις, τις επιδράσεις και τη θέση του στην ανθρώπινη ζωή. Οι θεολόγοι αναγνώρισαν τη σπουδαιότητα των συναισθημάτων σε σχέση με το θρησκευτικό βίωμα και κατέστησαν τη συναισθηματική αγωγή ως κύριο μέρος της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Συγγραφείς, καλλιτέχνες, μουσικοί πάντα επικαλέστηκαν τα συναισθήματα για να επηρεάσουν και να κινήσουν το ακροατήριο σε μια συμβολική επικοινωνία. Επίσης, η ανάπτυξη της ψυχανάλυσης, της κλινικής ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, το τελευταίο μισό του αιώνα, έδωσε έμφαση στη σπουδαιότητα του συναισθήματος στην υγεία και στην ασθένεια”(Plutchik, 1962 , σελ.3-4, παραπομπή από τον Lazarus, 1991).

Υπάρχουν δύο πεδία διαμάχης σχετικά με τη μελέτη του συναισθήματος. Το πρώτο πεδίο αφορά τον ορισμό του συναισθήματος ενώ το δεύτερο αφορά τη φύση της λογικής δομής της αντίληψης του συναισθήματος στις θεωρίες του νου και της συμπεριφοράς (Candland,1977). Η διαμάχη που αφορά στο κατά πόσον το συναίσθημα βασίζεται στην αντιληπτική ικανότητα συνεχίζεται (Zajonc, 1984; Izard, 1990; Lazarus, 1991). Αυτοί που ισχυρίζονται ότι η αντίληψη δεν προαπαιτείται για τη γένεση του συναισθήματος επικαλούνται ως επιχείρημα τόσο την αμεσότητα των θυμικών αντιδράσεων σε κάποιες περιπτώσεις, όσο και την πολύ πρόωμη έκφραση συναισθημάτων στα βρέφη. Για να τεκμηριώσουν το ότι όροι, όπως η “αποτίμηση” και η “ανάλυση νοήματος”, δεν είναι πάντα κατάλληλοι για την περίπτωση, καθώς και το ότι ο όρος “αντίληψη” πρέπει να λάβει την ευρύτερη δυνατή έννοια (π.χ. της διεργασίας κάθε πληροφορίας), προκειμένου να αντιστοιχεί σε κάθε συναισθηματικού χαρακτήρα περίπτωση (Hoffman, 1985, παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ. 67).

Εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η αντίληψη πρέπει απαραίτητα να συνυπάρχει με το συναίσθημα ισχυρίζονται ότι οι περιπτώσεις που αποτελούν εξαίρεση συχνά δεν είναι παρά αντανακλαστικές αντιδράσεις, ότι με την εμπειρία η αποτίμηση καταστάσεων πραγματοποιείται

ταχύτητα και ότι τα άτομα δεν είναι απαραίτητο να έχουν συναίσθηση της διαδικασίας όταν ένα νόημα έχει γι' αυτά εδραιωθεί (Sroufe, 2000).

Παραδοσιακά, ποικίλες ψυχολογικές προσεγγίσεις έχουν χρησιμοποιήσει διαφορετικές έννοιες του συναισθήματος, οδηγώντας τον Young (1973) να πει ότι :” Σχεδόν ο καθένας μας, εκτός των ψυχολόγων, γνωρίζει τι είναι συναίσθημα”. Είναι γεγονός ότι οι ψυχολόγοι δεν έχουν μία περισσότερο επαρκή σύλληψη της έννοιας του συναισθήματος από ότι οι συνηθισμένοι άνθρωποι (Lacroix, 2001). Ο εκάστοτε ορισμός του συναισθήματος διαφοροποιείται βάσει του σημείου στο οποίο δίνει έμφαση ο κάθε θεωρητικός προσανατολισμός (Sroufe, 2000).

Ανεξάρτητα από το σημείο στο οποίο εστιάζεται το ενδιαφέρον, όλοι οι ερευνητές υπογραμμίζουν ότι τα συναισθήματα πρέπει να θεωρηθούν ως περίπλοκες συναλλαγές με το περιβάλλον (Frijda, 1988; Schore, 1994, παραπομπές από τον Sroufe, 2000, σελ.47-48). Οι περισσότεροι θεωρητικοί αναγνωρίζουν ότι κάποιο ρόλο πρέπει να παίζει και η διαδικασία της αντίληψης (αποτίμηση, νοηματική ανάλυση) και όλοι συμφωνούν στο ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στην ανάμειξη φυσιολογικών αλλαγών. Επίσης, όλοι οι θεωρητικοί συμφωνούν ότι τα συναισθήματα συνεπάγονται κατά κανόνα αλλαγές σε επίπεδο συμπεριφοράς, έκφρασης προσώπου και στάσης σώματος (Sroufe, 2000). Οι περισσότεροι ερευνητές εντάσσουν στο συναισθηματικό φαινόμενο και χαρακτηριστικά συνδεδεμένα με την εμπειρία. Ευθυγραμμισμένο με τις αντιλήψεις αυτές, το Webster's International Dictionary (1961, σελ. 485) ορίζει το συναίσθημα ως “φυσιολογική απόκλιση από την ομοιόσταση που γίνεται *υποκειμενικά* αισθητή μέσα από έντονα συναισθήματα και που εκδηλώνεται μέσα από νευρομυικές, αναπνευστικές, καρδιαγγειακές, ορμονικές και άλλες σωματικές αλλαγές, προπαρασκευαστικές εμφανών πράξεων που μπορεί να εκτελεστούν ή και να μην εκτελεστούν”. Κατά συνέπεια αυτός ο ορισμός συνεπάγεται ταυτόχρονα τόσο τη φυσιολογική αλλαγή όσο και την εμπειρία ως αντίδραση στη φυσιολογική αλλαγή, αφήνει όμως ανοιχτό το ερώτημα αν τελικά οι φυσιολογικές αντιδράσεις είναι ταυτόχρονες, προτερόχρονες ή υστερόχρονες, σε σχέση με τις συνδεδεμένες με την εμπειρία συνιστώσες. Επίσης, δεν διευκρινίζει αν το συναίσθημα ενέχεται στην αντιληπτική αποτίμηση ή αν απορρέει από αυτή, ή αν περιέχει τη συμπεριφορική αντίδραση ή προηγείται αυτής (Sroufe, 2000).

Η λέξη “συναίσθημα” μπορεί να ερμηνευτεί ετυμολογικά και ως “εκτός κίνησης φαινόμενο” (e-motion), υποδηλώνοντας έτσι ότι θα μπορούσε να μη φέρει εντός του την επακόλουθη κινησιολογική αντίδραση. Ωστόσο, όπως και να οριστεί το συναίσθημα, όποτε παρατηρούνται συναισθηματικές αντιδράσεις, συμβαίνει κατά κανόνα μια συμπεριφορική παύση, ανεξάρτητα αν η παύση αυτή ακολουθείται από κάποια αντίδραση κινησιολογικού τύπου. Πιθανόν αυτό είναι και το σημαντικότερο σημείο στην όλη διεργασία (Sroufe, 2000).

Οι Kleinginna & Kleinginna (1981, σελ.335) υποστηρίζουν ότι “ ένας τυπικός ορισμός του συναισθήματος πρέπει να είναι αρκετά ευρύς ώστε να περιλαμβάνει όλες τις παραδοσιακές

προσεγγίσεις του συναισθήματος και να προσπαθεί να το διαφοροποιεί από τις άλλες ψυχολογικές διαδικασίες”. Έτσι, προτείνουν τον ακόλουθο ορισμό: “ Το συναίσθημα είναι ένα σύνολο αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε υποκειμενικούς και αντικειμενικούς παράγοντες. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές διαμεσολαβούνται από νευρολογικά / ορμονικά συστήματα, τα οποία έχουν τη δυνατότητα: α) να εγείρουν συναισθηματικές (affective) εμπειρίες, όπως είναι τα αισθήματα (feelings) διέγερσης, ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας, β) να παρακινήσουν γνωστικές διεργασίες μέσω επιδράσεων στην αντίληψη ή μέσω της πρόκλησης αποτιμήσεων (appraisals) και χαρακτηρισμών, γ) να ενεργοποιήσουν ευρείες προσαρμογές του οργανισμού στις αρχικές διεγερτικές συνθήκες που προκάλεσαν το συναίσθημα και δ) να οδηγήσουν σε συμπεριφορά που είναι συχνά (άλλα όχι πάντοτε) εκφραστική, σκόπιμη και προσαρμοστική (Kleinginna & Kleinginna, 1981, σελ.355).

Όλες οι θεωρίες του συναισθήματος έχουν εξελιχθεί σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Αυτό μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτό εάν μελετήσουμε τους μεγαλύτερους θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με την φύση του συναισθήματος: Ο **Charles Darwin**, ο **William James** και ο **Sigmund Freud**. Σύμφωνα με τους Robert Plutchik και Henry Kellerman (1980), οι θεωρίες του συναισθήματος κατηγοριοποιούνται σε τρία ευρύτερα πλαίσια: το εξελικτικό (evolutionary context) επηρεαζόμενο από τη θεωρία του Δαρβίνου, το ψυχοφυσιολογικό (psychophysiological context) βασιζόμενο στη θεωρία του William James και το δυναμικό (dynamic context) βασιζόμενο στη θεωρία του Sigmund Freud.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του **Δαρβίνου** (1872/1965) “The Expression of the Emotions in Man and Animals” περιέχει ένα μεγάλο όγκο ανέκδοτων και μεθόδων παρατήρησης που αφορούν την έκφραση των συναισθημάτων στα κατώτερα ζώα, στα παιδιά, στους μη μορφωμένους ανθρώπους και στους Δυτικούς Ευρωπαίους, τα οποία οδήγησαν το Δαρβίνο σε σημαντικά συμπεράσματα, όπως ότι: α) τα συναισθήματα έχουν εξελιχθεί βάσει συγκεκριμένων δομών, οι οποίες αυξάνουν τις πιθανότητες επιβίωσης, β) τα συναισθήματα μεταφέρουν πληροφορίες από το ένα ζώο στο άλλο σχετικά με την συμπεριφορά και βοηθούν το ζώο να προετοιμαστεί για να δράσει κατάλληλα. Τα συναισθήματα είναι κυρίως προσαρμοσίμα βοηθώντας το ζώο να οργανώσει τη συμπεριφορά του με τον κατάλληλο τρόπο προς τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος.

Η εργασία του Δαρβίνου εισήγαγε τη θεμελίωση μίας ολόκληρης παράδοσης. Πολλοί μεταγενέστεροι ερευνητές, εκπαιδευόμενοι κυρίως σε ένα βιολογικό πλαίσιο, συνέχισαν να αναπτύσσουν τις ιδέες του, συνιστώντας μία ομάδα ιδεών που καλείται **εξελικτική προσέγγιση του συναισθήματος** (evolutionary context).

Ένας από αυτούς τους ερευνητές είναι ο **Robert Plutchik** (1962) , που παρουσίασε ένα μοντέλο αποτελούμενο από οκτώ βασικά συναισθήματα (φόβος, θυμός, χαρά, λύπη, αποδοχή, αηδία, πρόβλεψη και έκπληξη) με μεγάλη προσαρμοστική αξία τόσο στα ζώα όσο και στους ανθρώπους. Τα συναισθήματα αυτά συνδυάζονται με πολλούς τρόπους και παράγουν τα

χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, διάφορα μοντέλα συμπεριφοράς, σύνδρομα και άμυνες. Ο Plutchik αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα ως ένα είδος συμπεριφορικής ομοιοστατικής διαδικασίας καθώς και ως ένα σύστημα μετάδοσης μηνυμάτων (Plutchik & Kellerman, 1980). Ο ίδιος, υποστηρίζει ότι η αντιληπτική δραστηριότητα προηγείται της εμφάνισης τόσο των συναισθημάτων όσο και των φυσιολογικών αλλαγών και αναφέρει: “Τα συναισθήματα αποτελούν απόπειρες του οργανισμού να αποκτήσει έλεγχο πάνω στα γεγονότα εκείνα που συνδέονται με την επιβίωση. Τα συναισθήματα είναι οι αντιδραστικές εξελικτικές συμπεριφορικές προσαρμογές που βασίζονται σε γενετικούς κώδικες οι οποίοι αποδείχτηκαν αποτελεσματικοί στην αύξηση των πιθανοτήτων επιβίωσης του οργανισμού” (Plutchik, 1983, παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ.51).

Ο **J.P. Scott** (1958) υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα νοούνται καλύτερα ως μέρος των οργανικών και των κοινωνικών συστημάτων και πρέπει να μελετούνται στο επίπεδο των αισθημάτων (feelings), των εκφράσεων και στο επίπεδο των ψυχολογικών αλλαγών. Έτσι, προτείνει εννέα κατηγορίες κοινωνικών συμπεριφορών (απορροφητική, προστατευτική, αγωνιστική, σεξουαλική, μιμητική, ερευνητική, αποκλίνουσα συμπεριφορά και συμπεριφορές που βασίζονται στην αλληλεγγύη και στην αναζήτηση προστασίας/ασφάλειας) που μπορούν να αναγνωριστούν στα περισσότερα είδη του ζωικού βασιλείου και συμπεραίνει ότι η δομή των συναισθημάτων σχετίζεται με αυτά τα εννέα συστήματα. Τέλος, ο Scott αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως ένα σύστημα συναισθηματικής επικοινωνίας (Scott, 1958, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980).

Ο **Irenaus Eibl-Eibesfeldt** (1968) υποστηρίζει ότι τα εκφραστικά μοτίβα των συναισθημάτων παίζουν μεγάλο ρόλο στον έλεγχο των ανθρώπινων σχέσεων και βασικές τεχνικές της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι καθολικές καθώς παρατηρούνται σε όλες τις ανθρώπινες ομάδες. Επίσης, αναφέρει ότι πολλές από τις καθολικές εκφράσεις του προσώπου λειτουργούν ως υποσυνείδητα μηνύματα των διαθέσεων του πομπού, προκαλώντας συγκεκριμένες αντιδράσεις στον δέκτη/παρατηρητή. Επιπλέον, συμπεραίνει ότι υπάρχουν σημαντικές σχέσεις μεταξύ λεκτικής και μη λεκτικής συμπεριφοράς. Τέλος, ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι περισσότερες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις περιέχουν στοιχεία θετικών και αρνητικών συναισθημάτων, τα οποία εξισορροπούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρήσουν τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις .

Ο **M. R. A. Chance** (1954, 1962) υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα είναι υπό κάποια έννοια παράγωγα των βασικών βιολογικών δομών και αναγνωρίζει δύο μορφές διανοητικής λειτουργίας, την αγωνική (“agonic”) και την ηδονική (“hedonic”), οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να περιγράψουν διάφορες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Επίσης, δέχεται την ιδέα ότι υπάρχουν βασικά συναισθήματα και παρέχει λεπτομερείς αναλύσεις μερικών από αυτά, όπως η αγδία, ο φόβος και ο θυμός, αλλά δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της έκπληξης ως κύριο συναισθηματικό του συστήματος διέγερσης (system of arousal). Τέλος, πιστεύει ότι η προσωπικότητα έχει σημαντική επίδραση στις διάφορες συναισθηματικές καταστάσεις.

Ο **James D. Weinrich** (1961, 1967) πιστεύει ότι κάθε συναίσθημα έχει μία εξελικτική πορεία καθώς το πρωταρχικό ενδιαφέρον της εξέλιξης είναι η διαδικασία της προσαρμογής. Όλα τα συναισθήματα (και τα αρνητικά) συμβάλλουν στην προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον του. Επίσης, απορρίπτει την άποψη ότι τα έμφυτα χαρακτηριστικά επηρεάζουν μόνο τις βιολογικές δομές και όχι τις νοητικές και υποστηρίζει ότι οι εκφράσεις των συναισθημάτων αντανακλούν την εξελικτική προέλευση του ανθρώπινου είδους.

Μία δεύτερη μεγάλη παράδοση στη μελέτη του συναισθήματος αντανακλάται στις μελέτες του **William James** (1890), ο οποίος θεωρείται ο σημαντικότερος Αμερικανός ψυχολόγος-φιλόσοφος του 19ου αιώνα. Η θεωρία του James πραγματεύεται τη φύση της συναισθηματικής εμπειρίας και δίνει έμφαση στη σχέση μεταξύ των υποκειμενικών αισθημάτων και των φυσιολογικών καταστάσεων διέγερσης (Plutchik & Kellerman, 1980). Σημαντικά σημεία της θεωρίας του James έχουν κατευθύνει τη σύγχρονη μελέτη του συναισθήματος.

Ο James υποστήριξε ότι η εμπειρία μας για πολλά συναισθήματα, από το φόβο έως τη χαρά, βασίζεται σε ένα σύνολο μεταβολών του αυτόνομου νευρικού συστήματος που εφοδιάζει τα έσω όργανα συμπεριλαμβανομένης της καρδιάς, των αιμοφόρων αγγείων, του στομαχιού και των ιδρωτοποιών αδένων. Οι αλλαγές των μυικών κινήσεων και των αρθρώσεων είναι μέρη των αισθητών σωματικών αλλαγών. Τα συναισθήματα δίνουν “χρώμα και ζεστασιά” στην εμπειρία και χωρίς αυτές τις επιδράσεις του συναισθήματος τα πάντα θα ήταν “ωχρά” (Oatley, Kelther & Jenkins, 2006).

Μεταξύ των εξεχόντων ερευνητών που ασχολήθηκαν με αυτά τα θέματα ήταν ο **Walter Cannon**, συνεργάτης του James στο Harvard. Ο Cannon δεν ανέπτυξε τη σχέση μεταξύ υποκειμενικών αισθημάτων και φυσιολογικών/νευρολογικών αλλαγών αλλά υποστήριξε την αξίωση ότι η ανάδραση (feedback) από το αυτόνομο νευρικό σύστημα είναι το κύριο στοιχείο των συναισθηματικών καταστάσεων και πρότεινε ότι η ενεργοποίηση συγκεκριμένων δομών του εγκεφάλου ευθύνεται για την αίσθηση ενός αισθήματος. Η θεωρία του Cannon (thalamic theory) υποστηρίζει ότι το πίσω τμήμα του εγκεφάλου στον υπομέλανα τόπο εμπλέκεται στην διαδικασία παραγωγής των συναισθηματικών καταστάσεων (Cannon, 1929, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980).

Στη σύγχρονη ορολογία, οι έννοιες διέγερση (arousal) και ανάδραση (feedback) είναι τα κεντρικά στοιχεία με τα οποία έχει ασχοληθεί μία ομάδα θεωρητικών οι οποίοι κινούνται σε ένα **ψυχοφυσιολογικό πλαίσιο** (psychophysiological context). Αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, αυτοί οι θεωρητικοί δίνουν σημασία στην ανάδραση ως καθοριστικό στοιχείο της υποκειμενικής αίσθησης του συναισθήματος, είτε από το αυτόνομο νευρικό σύστημα είτε από τους μύες του προσώπου ή τα εγκεφαλικά κέντρα. Σε αυτό το πλαίσιο οι εξελικτικοί παράγοντες είτε έχουν αγνοηθεί είτε τους έχει δοθεί μικρότερη έμφαση σχετικά με τη συναισθηματική εμπειρία

(Plutchik & Kellerman, 1980).

Υπό το φως της κριτικής της θεωρίας του Cannon, οι **Stanley Schachter** και **Jerome Singer** πρότειναν τη θεωρία των δύο παραγόντων του συναισθήματος (a two factor theory of emotion) που μετέθεσε την έμφαση από τις σωματικές αντιδράσεις στον τρόπο που ερμηνεύουν οι άνθρωποι τις συναισθηματικές καταστάσεις με βάση την πηγή διαφορετικών συναισθηματικών εμπειριών (Schachter & Singer, 1962). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα συναισθήματα είναι συνδυασμός (γινόμενο) δύο παραγόντων : της φυσιολογικής διέγερσης (physiological arousal), όπως προτάθηκε από τον William James, και της γνωστικής αποτίμησης (cognitive appraisal), όπως προτάθηκε από την Magda Arnold, σε σχέση με την πηγή της διέγερσης (Wagner & Reizenzein, 1983). Πιο συγκεκριμένα οι Schachter & Singer υπέθεταν ότι η ανάδραση από την φυσιολογική διέγερση επιδρά στην εμπειρία, ενώ η φυσιολογική διέγερση συγκεκριμένων καταστάσεων καθορίζει εάν κάποιο συναίσθημα θα γίνει βίωμα (Schachter & Singer, 1971). Ξεκάθαρα, λοιπόν, οι Schachter & Singer έχουν επηρεαστεί από τις κριτικές του Cannon για τη φυσιολογική ιδιαιτερότητα, εφόσον υποστηρίζουν τη μη διαφοροποίηση της φυσιολογικής διέγερσης (Schachter & Singer, 1962). Αυτό σημαίνει ότι ακριβώς η ίδια μορφή φυσιολογικής διέγερσης μπορεί να περιγραφεί με πολύ διαφορετικά συναισθήματα, όπως θυμός, χαρά, φόβος, ενοχή εξαρτώμενα από την τρέχουσα κατάσταση (Schachter & Singer, 1971). Η θεωρία των Schachter & Singer επηρέασε αρκετά το πεδίο έρευνας για τα συναισθήματα για δυο βασικούς λόγους: α) επειδή πρόσθεσε ενδιαφέρον στην αποτίμηση, όπως προτάθηκε από τους Arnold & Gasson (1954) και β) υποστήριξαν ότι η φυσιολογική διέγερση ή η αγχώδης κατάσταση δεν έχει μία φανερή προέλευση αλλά οι άνθρωποι τείνουν να ερμηνεύουν και να βιώνουν τη διέγερσή τους σύμφωνα με το τι συμβαίνει στην τρέχουσα κατάσταση (Oatley et al., 2006).

Ο **Paul Ekman** (1982) έδωσε έμφαση στην επίδραση του κεντρικού νευρικού συστήματος κατά τη διάρκεια της αντίληψης των βασικών συναισθημάτων. Σύμφωνα με τον Ekman τα έξι βασικά συναισθήματα είναι τα εξής: χαρά, λύπη, φόβος, έκπληξη, θυμός και αηδία. Τα διακριτά χαρακτηριστικά κάθε συναισθήματος περιλαμβάνουν αλλαγή όχι μόνο στην έκφραση αλλά και στη μνήμη, στη φαντασία, στις προσδοκίες και σε άλλες γνωστικές διαδικασίες που δεν είναι δυνατόν να συμβούν χωρίς την οργάνωση και την λειτουργία του κεντρικού νευρικού συστήματος. Υπάρχουν ειδικοί φυσιολογικοί μηχανισμοί του κεντρικού νευρικού συστήματος για κάθε συναίσθημα, οι οποίοι δεν υπάρχουν σε άλλες νοητικές δραστηριότητες. Επίσης, ο Ekman περιγράφει επτά χαρακτηριστικά των συναισθημάτων τα οποία είναι τα εξής: η αυτόματη αποτίμηση, οι ομοιότητες σε προηγούμενα γεγονότα, η παρουσία σε άλλα πρωτεύοντα θηλαστικά, η γρήγορη έναρξη, η σύντομη διάρκεια, η αυθόρμητη εμφάνιση και η διακριτή φυσιολογία. Τα συναισθήματα έχουν όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά αλλά μόνο μερικά συναισθήματα έχουν την ικανότητα να παρέχουν πληροφορίες σε άλλους. Έτσι, ένα διακριτό καθολικό μήνυμα μπορεί να αναγνωριστεί για

το φόβο, την αηδία και τη λύπη αλλά υπάρχει αμφιβολία για την περιφρόνηση και την ντροπή (Ekman & Davidson, 1994).

Ο **Karl H. Pribram** (1967, 1969, 1970) δίνει έμφαση στις νευροενδοκρινικές και εγκεφαλικές δομές που επιδρούν στον έλεγχο των συναισθηματικών καταστάσεων και περιγράφει τρία συστήματα ελέγχου που επιδρούν στη ρύθμιση διαφορετικών πλευρών της συναισθηματικής συμπεριφοράς. Το νευροχημικό σύστημα ελέγχου αποκαθιστά σχετικά διαρκείς σχηματισμούς και στάσεις βάσει του ομοιοστατικού συντονισμού. Το νευροηλεκτρικό σύστημα ελέγχου εξασφαλίζει τη σταθερότητα αυτών των καταστάσεων και εμπλέκεται στη διέγερση, στην ενεργοποίηση και την προσπάθεια. Το τρίτο σύστημα ελέγχου που βρίσκεται στον υπόκαμπο είναι υπεύθυνο για την εμπειρία και την έκφραση των συναισθημάτων καθώς και για την ανακούφιση από τον πόνο. Επίσης, ο Pribram υποστηρίζει ότι το δέρμα, οι μύες και τα ένστικτα δεν είναι υπεύθυνα για τα αισθήματα αλλά επιδρούν μόνο στην καταγραφή των μνημονικών αλλαγών, στις οποίες ο οργανισμός πρέπει να συνηθίζει. Αν και η θεωρία του Pribram κινείται εντός της ψυχοφυσιολογικής προσέγγισης, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο ρόλο του εγκεφάλου στη μελέτη του συναισθήματος.

Ο **MacLean** (1944, 1950) πρότεινε ότι το μεταιχμιακό σύστημα του εγκεφάλου αποτελείται από τρία κύρια υποσυστήματα. Δύο υποσυστήματα βρίσκονται στις διακλαδώσεις του πρόσθιου εγκεφάλου και ενώνονται με εξειδικευμένες ίνες στους οσφρητικούς βολβούς, το ένα υποσύστημα κατευθύνεται προς τον πυρήνα του μεταιχμιακού συστήματος του εγκεφάλου και το άλλο προς την αμυγδαλή. Το τρίτο υποσύστημα, που είναι χαρακτηριστικό των πιο εξελιγμένων ειδών όπως τα θηλαστικά, κατευθύνεται από τον υποθάλαμο προς τον πρόσθιο θάλαμο διαμέσου της *mammillothalamic tract* και στον *cingulate gyrus of the cortex*. Η θεωρία του MacLean για το συναίσθημα υποστηρίζει ότι το μεταιχμιακό σύστημα του εγκεφάλου είναι κοινό και στα πρωτόγονα και στα πιο εξελιγμένα είδη και προγραμματίζει τις βασικές ανάγκες επιβίωσης που απαιτεί το περιβάλλον. Οι δομές του μεταιχμιακού συστήματος, με άλλα λόγια, εξυπηρετούν τις “ζωώδεις, αναπτυσσόμενες και αρχέγονες” συμπεριφορές που είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κατώτερων ειδών, όπως των ερπετών, αλλά παρατηρούνται και στα πιο εξελιγμένα είδη ως “συναισθηματική συμπεριφορά”. Τα θηλαστικά, σε αντίθεση με τα ερπετά, έχουν αναπτύξει ένα δεύτερο είδος εγκεφάλου, τον εγκεφαλικό φλοιό, που εμπλέκεται στη λειτουργία της σκέψης. Σύμφωνα με τον MacLean, κάθε ένας από τους κύκλους (*circuits*) του μεταιχμιακού συστήματος έχει έναν ξεχωριστό ρόλο στη συναισθηματική συμπεριφορά. Η οδός της αμυγδαλής σχετίζεται κυρίως με την συμπεριφορά που στοχεύει στην αυτοσυντήρηση (όπως η επίθεση και η λήψη τροφής), ενώ η δακτύλιος της μεμβράνης του μεταιχμιακού συστήματος επιδρά στην αναπαραγωγή, στην κοινωνικότητα και στη μεσολάβηση της ευχαρίστησης. Το τρίτο υποσύστημα επίσης σχετίζεται με την επιβίωση, αλλά ελέγχει περισσότερο τις λογικές διαδικασίες στα θηλαστικά, ιδιαίτερα στους ανθρώπους (MacLean, 1949).

Ο **Joseph LeDoux** (1993,1996) προτείνει ότι η αμυγδαλή είναι ο “κεντρικός συναισθηματικός υπολογιστής” του εγκεφάλου: ο μηχανισμός της αποτίμησης (appraisal) για τα συναισθήματα. Η αμυγδαλή εκτείνει συνδέσεις σε συγκεκριμένες περιοχές για να εκπληρώσει το στόχο της, λαμβάνει μηνύματα από περιοχές που σχετίζονται με την αναγνώριση των ήχων. Επίσης, εκτείνει συνδέσεις στον υποθάλαμο, που από τις μελέτες του Hess, είναι γνωστό ότι σχετίζεται με την συναισθηματική συμπεριφορά. Η ανταμειβόμενη αυτοδιέγερση λαμβάνει χώρα στην αμυγδαλή (Kane,Coulombe & Miliaressis, 1991) και στοιχεία της συναισθηματικής συμπεριφοράς και των αυτόνομων αντιδράσεων μπορούν να εξαχθούν από τον ηλεκτρικό ερεθισμό αυτής της περιοχής (Hilton & Zbrozyna, 1963). Μία ενδιαφέρουσα πλευρά της υπόθεσης του LeDoux είναι ότι από τα μηνύματα που εισέρχονται από τον ακουστικό και οπτικό φλοιό του εγκεφάλου, η αμυγδαλή λαμβάνει οπτικά και ακουστικά μηνύματα διαμέσου του θαλάμου και όχι μέσω των οδών που καταλήγουν στην αναγνώριση των αντικειμένων ή των γεγονότων (LeDoux et al., 1990). Ο LeDoux περιγράφει τα συναισθήματα ως “βιολογικές λειτουργίες του νευρικού συστήματος” (LeDoux, 1996) και πιστεύει ότι “τα συναισθήματα δεν αναπτύσσονται ως συνειδητά αισθήματα”, αλλά αναπτύσσονται ως συμπεριφορικές και φυσιολογικές εξειδικεύσεις. Οι αντιδράσεις του σώματος ελέγχονται από τον εγκέφαλο και επιτρέπουν στους “κατώτερους” οργανισμούς να επιβιώνουν σε εχθρικά περιβάλλοντα και να αναπαράγονται. Η φαινομενική πλευρά των συναισθημάτων είναι προϊόν ενός μη συναισθηματικού μηχανισμού, όπως η λειτουργία της μνήμης, και πιστεύει ότι οι συναισθηματικές αντιδράσεις, στο μεγαλύτερο μέρος, παράγονται υποσυνείδητα (LeDoux, 1996).

Ο **Antonio Damasio** (1994) δίνει έμφαση όχι τόσο στο νευρικό σύστημα όσο σε ολόκληρο το σώμα και λέει ότι “Καταλαβαίνω την ουσία του συναισθήματος ως μία συλλογική αλλαγή στην κατάσταση του σώματος”. Παρόλα αυτά, ο Damasio προτείνει τον ακόλουθο ορισμό για το συναίσθημα, δίνοντας έμφαση στη λειτουργία του εγκεφάλου: “Ένα συναίσθημα είναι ο συνδυασμός της διανοητικής αναπτυξιακής διαδικασίας, απλός ή πολύπλοκος, με τις ρυθμιστικές αντιδράσεις σε αυτή τη διαδικασία περισσότερο προς το σώμα, καταλήγοντας σε μία συναισθηματική κατάσταση του σώματος αλλά και προς τον ίδιο τον εγκέφαλο, που έχει ως αποτέλεσμα επιπρόσθετες εγκεφαλικές αλλαγές” (Damasio, 1994, σελ. 139).

Έτσι, ο Damasio προτείνει την υπόθεση της σωματικής επίδοσης (somatic marker hypothesis). Σύμφωνα με αυτή, για τους ασθενείς με βλάβη στη μέση κοιλιακή περιοχή του μετωπιαίου εγκεφαλικού φλοιού, τα ελλείμματα στα συναισθήματα, στο σχεδιασμό και στο ενδιαφέρον για τους άλλους έχουν κοινή αιτία. Τα συναισθήματα είναι αναγκαία διότι όταν σχεδιάζουμε τη ζωή μας, βασιζόμαστε σε αυτά για να λάβουμε αποφάσεις, από το να εξετάζουμε κάθε δυνατή επιλογή, κάποιες πιθανότητες συναισθηματικά αποκλείονται. Δεν σκεφτόμαστε τις επιλογές που τιμωρούνται από το κοινωνικό σύνολο αλλά αυτές που είναι συναισθηματικά ελκυστικές. Έτσι, ο Damasio προτείνει ότι το κοινωνικοσυναισθηματικό σύστημα είναι εκείνο που

επηρεάζει τον εγκέφαλο, το οποίο δεν είναι άλλο από το ίδιο το σώμα και τα συναισθηματικά γεγονότα, ισχυρίζεται, βιώνονται ως σωματικές αντιδράσεις, ή σωματικές επιδόσεις (somatic markers) όπως τις αποκαλεί. Αυτές οι επιδόσεις μπορούν να μαθευτούν καθώς σκεφτόμαστε τις πιθανές επιλογές για μία απόφαση βασιζόμενοι σε κάθε προηγούμενη συνέπεια που ήταν βλαβερή για τον εαυτό μας, την οποία βιώνουμε ως δυσάρεστο ενδόμυχο αίσθημα (Damasio, 1994).

Ο **Manfred Clynes** (1973, 1977) εισάγει την θεωρία των “ευαίσθητων καταστάσεων” (“sentic states”) που βασίζεται στην έρευνά του για τα εκφραστικά στοιχεία διαφόρων συναισθημάτων, εστιάζοντας στη σχέση μεταξύ υποκειμενικών προτύπων των συναισθημάτων και του εγκεφάλου (Clynes, 1977, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980).

Οι **Carol E. Izard** και **S. Buechler** (1970) περιγράφουν μία διαφορετική θεωρία συναισθημάτων όπου η ανθρώπινη προσωπικότητα αποτελείται από έξι πολύπλοκα υποσυστήματα: το ομοιοστατικό (homeostatic), το αντιληπτικό (perceptual), το γνωστικό (cognitive), το κινητικό (motor) και τα συστήματα της ενόρμησης (drive) και του συναισθήματος (emotion). Υποστηρίζουν ότι αυτά τα έξι υποσυστήματα παράγουν διαφορετικές μορφές ενεργοποίησης: ενορμήσεις, συναισθήματα, προσαρμογή και αλληλεπιδράσεις μεταξύ συγκίνησης-αντίληψης και συγκίνησης-γνωστικών δομών. Επομένως, πιστεύουν ότι τα συναισθήματα είναι ένα υποσύστημα ενός μεγαλύτερου συστήματος, της προσωπικότητας. Υποστηρίζουν ότι υπάρχουν δέκα βασικά συναισθήματα (ενδιαφέρον, χαρά, έκπληξη, λύπη, θυμός, αηδία, περιφρόνηση, φόβος, ντροπή, και ενοχή), τα οποία δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως θετικά ή αρνητικά καθώς η επίδρασή τους εξαρτάται από το άτομο και τις αλληλεπιδράσεις του με το περιβάλλον. Το καθένα από αυτά τα συναισθήματα έχει φυσιολογικά, εκφραστικά και εμπειρικά χαρακτηριστικά και βασίζεται σε μία έμφυτη νευροφυσιολογική δομή (Plutchik & Kellerman, 1980).

Επομένως, ο **Carol E. Izard** (1978, 1990) δίνει έμφαση στην επικοινωνιακή λειτουργία των ανθρώπινων συναισθημάτων, καθώς επίσης, ακολουθώντας εν προκειμένω το **Δαρβίνο**, και στο ρόλο που παίζουν τα συναισθήματα στην επίτευξη της προσαρμοστικότητας. Ο ορισμός του Izard για το συναίσθημα στηρίζεται στην περιγραφή της έκφρασης του προσώπου, ενώ η ακολουθία που προτείνει παρουσιάζει συστηματικά το φαινόμενο της ανάδρασης ως το αποτέλεσμα αλλαγών σε επίπεδο μυϊκών συσπάσεων του προσώπου (Sroufe, 2000). Επίσης αναπτύσσει μερικές σημαντικές απόψεις για την αλληλεπίδραση των συναισθημάτων με τις αντιληπτικές-γνωστικές διαδικασίες (Plutchik & Kellerman, 1980). Πιστεύει, λοιπόν, ότι υπάρχουν μη γνωστικές και γνωστικές διαδικασίες που ενεργοποιούν το συναίσθημα. Μερικές μορφές αντίληψης-γνώσης μαθαίνονται-ή βιώνονται- βάση της μνήμης. Αυτό το επιχείρημα εξαρτάται από τον ορισμό της συναισθηματικής εμπειρίας ως ιδιαίτερης ενεργοποιού κατάστασης που υπάρχει ανεξαρτήτως της γνώσης. Επίσης, ισχυρίζεται ότι η ελάχιστη απαίτηση για την γνωστική ενεργοποίηση του συναισθήματος είναι η αποτίμηση, η σύγκριση και η κρίση, όμως κανένα από αυτά τα φαινόμενα δεν είναι υποχρεωτικό για

την ενεργοποίηση του συναισθήματος διαμέσου κυτταρικών και οργανικών διαδικασιών (Ekman & Davidson, 1994).

Αντιθέτως, η **Magda Arnold** (1960) πιστεύει ότι τα συναισθήματα παίζουν σημαντικό ρόλο στην κατεύθυνση και καθοδήγηση της συμπεριφοράς, ορίζοντας τον πυρήνα του συναισθήματος ως “αίσθημα τάσης προς την πράξη”, δίνοντας έμφαση στην υποκειμενική αντίδραση απέναντι στο γεγονός που συνεπάγεται φυσιολογικές αντιδράσεις βάσει της σταδιακής διεργασίας της αποτίμησης (appraisal) (Arnold, 1960, παραπομπή από τον Sroufe, 2000). Επομένως, οι **Arnold** και **Gasson** προτείνουν ότι ένα συναίσθημα σχετίζεται με ένα συγκεκριμένο σκοπό και η αποτίμηση περικλείει μία πρώτη έλξη προς, ή απώθηση από, αυτόν τον σκοπό/στόχο υπαγορεύοντας τότε το συναίσθημα είναι θετικό ή αρνητικό. Έπειτα, περιέρχονται επιπλέον διαχωρισμοί, εξαρτώμενοι από το σκοπό-δηλαδή εάν είναι παρών ή όχι και εάν υπάρχουν δυσκολίες στη δράση. Τα αυθόρμητα συναισθήματα (“impulsive” emotions), κατά τους Arnold και Gasson, βιώνονται όταν δεν υπάρχει δυσκολία στην εκπλήρωση ή την αποφυγή ενός στόχου και τα ανταγωνιστικά συναισθήματα (“emotions of contention”) βιώνονται όταν υπάρχουν δυσκολίες στη δράση. Τέλος, σημειώνουν ότι όταν ένας στόχος κρίνεται εφικτός και είναι παρόν, το αυθόρμητο συναίσθημα που βιώνεται είναι η αγάπη και εάν ο σκοπός είναι ανέφικτος και δεν είναι παρόν, τότε βιώνεται το ανταγωνιστικό συναίσθημα του φόβου (Arnold & Gasson, 1954, παραπομπή από τους Oatley et al., 2006).

Οι **Richard S. Lazarus**, **Allen D. Kanner** και **Susan Folkman** υποστηρίζουν μία γνωστική προσέγγιση των συναισθημάτων. Ισχυρίζονται ότι οι γνωστικές αποτιμήσεις (cognitive appraisals) είναι πρόδρομοι όλων των συναισθηματικών καταστάσεων και ότι όλα τα συναισθήματα εξυπηρετούν μία οργανική και εκφραστική λειτουργία. Η θεωρία τους προτείνει ότι τα συναισθήματα δεν έχουν μόνο φυσιολογικά και εκφραστικά στοιχεία αλλά και μία λειτουργία παρόρμησης. Επιπρόσθετα, δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στο σχετικώς παραμελημένο ζήτημα, της προέλευσης και της φύσης των θετικών συναισθημάτων. Κυρίαρχο θέμα είναι η ιδέα ότι και τα θετικά και τα αρνητικά συναισθήματα σχετίζονται με βασικές προσπάθειες χειρισμού και πρέπει να νοούνται ως προσαρμοστικές αντιδράσεις που συνδέονται με καταστάσεις ενεργοποίησης και αντίληψης (Plutchik & Kellerman, 1980).

Ο **Richard S. Lazarus** συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της έννοιας της αποτίμησης (appraisal) στο συναίσθημα, ορίζοντάς την ως εξής: “Αυτή η προσέγγιση του συναισθήματος περικλείει δύο βασικά στοιχεία: Πρώτον, το συναίσθημα είναι μία αντίδραση στην κρίση ή την νόηση. Δεύτερον, αυτές οι κρίσεις αφορούν τις προοδευτικές σχέσεις με το περιβάλλον, δηλαδή πως ένας άνθρωπος τα καταφέρνει στη ζωή και αν η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος είναι βλαβερή ή ωφέλιμη” (Lazarus, 1991). Αυτό που είναι σημαντικό σε αυτό τον ορισμό είναι πρώτα από όλα η εκτίμηση. Συμφωνώντας με τον Αριστοτέλη καθώς και με τους Arnold και Gasson, ο Lazarus υποστηρίζει ότι οι αποτιμήσεις περιλαμβάνουν τις κρίσεις των καλών και των άσχημων γεγονότων

(Oatley et al., 2006).

Ο **Robert Zajonc** (1980) ισχυρίστηκε ότι επεξεργαζόμαστε τα συναισθήματα διαμέσου ποικίλων συστημάτων αποτίμησης. Ένα σύστημα παρέχει άμεση, ασυνείδητη εκτίμηση σχετικά με το εάν ένα ερέθισμα είναι ωφέλιμο ή βλαβερό. Αυτό το σύστημα προκαλεί τις πρωταρχικές αποτιμήσεις, αυτόματες συναισθηματικές αντιδράσεις σε γεγονότα και αντικείμενα στο περιβάλλον κινεί γρήγορη προσέγγιση ή αποφυγή των αντιδράσεων. Αυτές οι πρώτες αποτιμήσεις συμφωνούν με ό,τι ο Χρύσιπος αποκάλεσε “πρώτες δράσεις του συναισθήματος”. Το σύστημα αυτό πιθανόν περιλαμβάνει την αμυγδαλή. Το πρώτο σύστημα αποτίμησης φαίνεται να προκαλεί τα ουσιώδη θετικά και αρνητικά αισθήματα. Άλλα συστήματα, τα οποία καλούνται δευτερεύοντα, (Ο Χρύσιπος τα ονόμασε δευτερεύουσες δράσεις) παρέχουν περισσότερο βραδύς, συνειδητές, πολύπλοκες εκτιμήσεις σχετικά με την αιτία πρόκλησης ενός γεγονότος και τον τρόπο δράσης.

Η προσέγγιση της **Frijda N. H.** (1988) δίνει περισσότερη έμφαση, από ότι οι άλλες γνωστικές θεωρίες, σε συμπεριφορικά ζητήματα και αναπτύσσει έναν ξεκάθαρο ορισμό της “συναισθηματικής διαδικασίας”, που αρχίζει με τα κίνητρα, μεταφέρεται μέσω ποικίλων φάσεων σε ό,τι ονομάζεται αποτίμηση (appraisal) και καταλήγει σε μία τάση για δράση. Η όλη διαδικασία εξετάζεται στο πλαίσιο της γνωστικής διαδικασίας συνολικά (Frijda,1988). Έτσι, σύμφωνα με τη Frijda, τα συναισθήματα βασίζονται στην αντίληψη, με την έννοια της συνειδητής γνώσης νοημάτων, αλλά τα ολοκληρωμένα σε ανάπτυξη συναισθήματα φαίνεται να απαιτούν μικρή γνωστική εμπλοκή. Όμως, κάποια στοιχεία της γνωστικής εμπλοκής είναι πάντα παρόντα κι αυτό εναπόκειται στο τι κάνει ένα συγκινησιακό γεγονός να παράγει ένα συναίσθημα (emotion) κι όχι απλώς μία συγκίνηση (affect). Όταν βιώνεται ένα συναίσθημα ως “μη προσδόκιμο” ή “αταίριαστο με κάποιου ανθρώπου τα γνωστικά σχήματα”, εμπλέκεται η χρησιμοποίηση επιπρόσθετων γνωστικών στοιχείων, όπως η παρουσία σκόπιμης ανάγκης στο παραγόμενο γεγονός (Frijda, 1994, παραπομπή από τους Ekman & Davidson, 1994).

Ο **George Mandler** επίσης υποστηρίζει μία γνωστική προσέγγιση του συναισθήματος, όμως, δίνει έμφαση σε δύο πρόσθετα στοιχεία- στην διακοπή των προοδευτικών δραστηριοτήτων και στην ανάδραση των πληροφοριών από τις ενστικτώδεις δομές. Ο Mandler προτείνει ότι η αναστολή της οργανωμένης σκέψης και συμπεριφοράς είναι επακόλουθο της δραστηριότητας του αυτόνομου νευρικού συστήματος. Επιπροσθέτως, ισχυρίζεται ότι η ποιότητα του κάθε συναισθήματος είναι μία πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ της ανάδρασης της διέγερσης και ποικίλων γνωστικών εκτιμήσεων. Αυτές οι γνωστικές εκτιμήσεις, σύμφωνα με τον Mandler, καλούνται “αναλύσεις νοήματος” (“meaning analyses”). Ο Mandler αναπτύσσει τη θεωρία του βάσει πολλών θεμάτων, συμπεριλαμβανομένου της φύσης του φύλου και της επιθετικότητας, της προσωπικότητας, του άγχους και της ψυχοπαθολογίας. Η θεωρία του χρησιμοποιεί το αυτόνομο νευρικό σύστημα σαν κύριο στοιχείο για την ανάλυση των συναισθηματικών καταστάσεων (Plutchik & Kellerman, 1980).

Όπως η Magda Arnold , ο **Sylvan Tomkins** αντιλήφθηκε τα συναισθήματα ως κεντρικά στην ανθρώπινη ζωή (Oatley et al., 2006). Ο ίδιος υποστηρίζει ότι υπάρχουν εννιά βασικά συναισθήματα (ενδιαφέρον, έκπληξη, χαρά, θλίψη, φόβος, ντροπή, αηδία, θυμός, περιφρόνηση) τα οποία είναι έμφυτα, σχετίζονται με συγκεκριμένα πρότυπα της νευρικής δραστηριότητας (Tomkins & Izard, 1965, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980) και αποτελούν το πρωταρχικό σύστημα ενεργοποίησης (Oatley et al., 2006). Στις αρχικές του εκτιμήσεις ο Tomkins έδωσε έμφαση στην διαδικασία της ενίσχυσης και ισχυρίστηκε ότι τα συναισθήματα είναι ενισχυτές των ενορμήσεων. Πολλά χρόνια πριν, υπήρχε η άποψη ότι οι ενορμήσεις όπως η πείνα, η δίψα, το σεξ είναι πρωταρχικοί παράγοντες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά, όμως ο Tomkins διαφώνησε: “Αυτό είναι ένα θεμελιώδες λάθος. Η ένταση, η ανάγκη, η αυταρχικότητα και οι ενορμήσεις είναι μία ψευδαίσθηση”. Η ψευδαίσθηση δημιουργείται από την λανθασμένη αναγνώριση του μηνύματος της ενόρμησης και του ενισχυτή του καθώς ο ενισχυτής είναι μία συγκινησιακή αντίδραση (Tomkins, 1970).

Κατά την εκτίμηση του Tomkins, η ανθρώπινη δράση και σκέψη αντανakλούν την αλληλεπίδραση των συστημάτων ενεργοποίησης, που το καθένα σύστημα ενεργοποίησης είναι κατάλληλο για την ολοκλήρωση μίας συγκεκριμένης λειτουργίας (όπως η λήψη τροφής, η αναπνοή και το σεξ) και είναι ικανό να κυριαρχεί σε ολόκληρο το άτομο. Το συναίσθημα δίνει προτεραιότητα σε αυτά τα συστήματα, ενισχύοντας ένα συγκεκριμένο μήνυμα ενόρμησης. Επίσης, η θεωρία του Tomkins (theory of affect) έδωσε ώθηση στην μελέτη των εκφράσεων του προσώπου. Ο Tomkins ισχυρίστηκε ότι οι εκφράσεις του προσώπου είναι οι πρωταρχικοί ενισχυτές των ανθρώπινων συναισθημάτων καθώς το συναίσθημα προκαλεί μεταβολές στην αιματική κυκλοφορία και στις μυικές κινήσεις του προσώπου κατευθύνοντας την προσοχή σε κάποια συγκεκριμένη ανάγκη ή στόχο (Oatley et al., 2006).

Οι **Clore & Gasper** (2000) αναπτύσσουν την έννοια του συναισθήματος ως άμεση πληροφορία, συνδέουν δηλαδή την έννοια του συναισθήματος με την κατανόηση του περιβάλλοντος και την τάση για δράση. Αυτό σημαίνει ότι τα συναισθήματα παρέχουν στιγμιαία ανάδραση σχετικά με τις εμπειρίες μας σε ένα δεδομένο περιβάλλον, και ότι αυτή η πληροφορία είναι έμφυτη και επηρεάζεται από την γνωστική διαδικασία.

Μία τρίτη μεγάλη παράδοση στην έρευνα του συναισθήματος αποτελούν οι μελέτες του **Sigmund Freud**. Κοντά στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Freud ανέπτυξε μία σειρά από ριζοσπαστικές ιδέες που αφορούν τη φύση της νοητικής λειτουργίας. Μεταξύ αυτών είναι οι αρχές της αντίστασης, της απώθησης, της μεταβίβασης, της παιδικής σεξουαλικότητας και του ασυνειδήτου. Βασικά ο Freud ανέπτυξε τη θεωρία του νου (theory of mind), μία θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης και μια θεωρία ψυχοθεραπείας. Δυνατό σημείο στη θεωρία του είναι η αρχή ότι τα συναισθήματα είναι μέρος της κληρονομικότητας αλλά, όμως, μπορούν να υποβάλλονται και σε ποικίλους

μετασχηματισμούς στη ζωή ενός ανθρώπου (Plutchik & Kellerman, 1980). Ο Freud όρισε τα συναισθήματα ως “αρχαϊκά εκπληρούμενα σύνδρομα” που μπορούν να αναγνωριστούν τόσο στα παιδιά όσο και στους ενήλικους (Candland et al., 1977). Επίσης, η φροϊδική προσέγγιση υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα δείχνουν μία κατάσταση έντασης, άλλοτε είναι μορφές ψυχικής ενέργειας και άλλοτε εκδηλώσεις συγκρούσεων που προκύπτουν από ενορμήσεις (drives). Η έκφραση των συναισθημάτων είναι μία διαδικασία εκτόνωσης της έντασης (είτε προς τα “μέσα”, είτε προς τα “έξω”) και συχνά εκδηλώνονται παραποιημένα με τη μορφή αμυντικών μηχανισμών, που κινητοποιούνται για να περιφρουρήσουν τον άνθρωπο από την αποσταθεροποίηση της ισορροπίας του.

Σύμφωνα με τον Freud, τα συναισθήματα εκφράζονται σε σωματικές ή/και ψυχικές δραστηριότητες. Οι ψυχικές διεργασίες που καθορίζουν τα συναισθήματα είναι κυρίως ασυνείδητες και οι ασυνείδητες πλευρές του συναισθήματος σχετίζονται με συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών ενορμητικών επενδύσεων και συνδέονται με την αναπαράσταση του αντικειμένου που έχει επενδυθεί η ψυχική ενέργεια. Οι συνειδητές πλευρές του συναισθήματος είναι η αίσθηση της δυσαρέσκειας ή της ευχαρίστησης. Η αίσθηση αυτή μπορεί να αυξήσει ή να μειώσει περαιτέρω την ένταση του συναισθήματος (Freud, 1920, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980).

Ο **Charles Brenner** (1974, 1975) υποστηρίζει τις κλασικές ψυχαναλυτικές θέσεις όσον αφορά τη φύση των συγκινήσεων. Κατά την άποψη του Brenner, τα συναισθήματα είναι θεμελιώδεις συνδυασμοί των βασικών αισθήσεων, δηλαδή της ευχαρίστησης και της δυσαρέσκειας. Τα συναισθήματα, υποστηρίζει, είναι παρόντα στη γέννηση και έχουν αναπτυξιακή πορεία και συνδέονται με το βαθμό της ικανοποίησης ή το αντίθετο στη ζωή του ανθρώπου. Ο Brenner επιπλέον αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα σαν μέρη των λειτουργιών του “Εγώ” και του “Υπερεγώ”. Συνεπώς με τη γενική ψυχαναλυτική θέση, δίνει έμφαση στις περιορισμένες ικανότητες της συνείδησης και των υποκειμενικών αισθημάτων στην αποκάλυψη της φύσης και της έντασης της συναισθηματικής κατάστασης.

Ο **James R. Averill** (1968, 1974, 1975) κινείται εντός μίας κοινωνικο-δυναμικής προσέγγισης, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στους γνωστικούς παράγοντες. Πιστεύει ότι τα συναισθήματα είναι κοινωνικές και όχι βιολογικές κατασκευές, είναι αυτοσχεδιασμοί βασιζόμενοι στην εκτίμηση του ατόμου για μία κατάσταση. Έτσι, τα συναισθήματα νοούνται εδώ ως μεταβατικοί κοινωνικοί ρόλοι ή κοινωνικά σύνδρομα. Οι κοινωνικές νόρμες που βοηθούν τη σύνθεση αυτών των συνδρόμων εκφράζονται ως γνωστικές δομές ή σχήματα. Αυτές οι δομές, όπως η γραμματική μίας γλώσσας, ορίζουν τη βάση της αποτίμησης ενός ερεθίσματος, την οργάνωση των αντιδράσεων και τον έλεγχο της συμπεριφοράς με στόχο τον σχεδιασμό των συναισθηματικών ρόλων. Ένα σύνδρομο μπορεί να οριστεί ως μία ομάδα αποκρίσεων (set of responses) που μεταβάλλονται με συστηματικό τρόπο. Αυτό σημαίνει ότι ένα σύνδρομο αποτελείται από διαφορετικά στοιχεία και δεν είναι

καθολικό ή μια σταθερή αντίδραση, τα στοιχεία αυτά μπορεί να σχηματίζουν ένα σύστημα. Με αυτή την έννοια, τα σύνδρομα μπορούν να οριστούν και ως συστήματα συμπεριφοράς σε αντίθεση με συγκεκριμένες αντιδράσεις. Όπως κάθε μορφή σύνθετης κοινωνικής συμπεριφοράς, τα συναισθήματα πρέπει να κατανοούνται μέσω της εμπειρίας και προϋποθέτουν δύο παράγοντες για την κατανόησή τους, δηλαδή την κατανόηση της σημασίας του ρόλου και τη γνώση μίας συμπεριφοράς κατάλληλης για το (συναισθηματικό) ρόλο.

Επίσης, ο Averill προτείνει μία τυπολογία για την κατηγοριοποίηση των συναισθηματικών ρόλων σε ένα τριαδικό σύστημα που αποτελείται από βιολογικά συστήματα και συστήματα της συμπεριφοράς. Στα βιολογικά συστήματα, οι αρχές της οργάνωσης είναι έμφυτες και υπόκεινται σε εξέλιξη. Ένα βιολογικό σύστημα, λοιπόν, αποτελείται από γενετικά προγραμματισμένα αλλά ημιαυτόνομα στοιχεία-αντιδράσεις και νευρολογικές δομές που είναι απαραίτητες για τον συντονισμό των δράσεων και έχουν μία προσαρμοστική αξία για τα διάφορα είδη του ζωικού βασιλείου. Τα συστήματα της συμπεριφοράς περιλαμβάνουν ψυχολογικά και κοινωνικοπολιτισμικά υποσυστήματα. Στα ψυχολογικά υποσυστήματα, οι αντιδράσεις οργανώνονται βάσει άλλων δράσεων του ατόμου. Στα κοινωνικοπολιτισμικά υποσυστήματα, οι αντιδράσεις (αποκρίσεις) οργανώνονται με βάση τους ρόλους και τις κοινωνικές νόρμες, δηλαδή τα κοινωνικά σύμβολα που βοηθούν στη νομιμοποίηση αυτών των ρόλων. Επίσης ο Averill προβαίνει σε διαχωρισμό μεταξύ αυθόρμητων συναισθημάτων (όπως η χαρά και η θλίψη), ανταγωνιστικών συναισθημάτων (όπως ο θυμός και η αγάπη) και αφηρημένων συναισθημάτων (όπως η νιρβάνα και ο διαφωτισμός) (Zuckerman, 1976, παραπομπή από τους Plutchik & Kellerman, 1980).

Ο **Henry Kellerman** περιγράφει έναν αριθμό ψυχαναλυτικών επιδράσεων στο δομικό μοντέλο του για τα συναισθήματα (a structural model of emotion). Αυτές οι επιδράσεις σχετίζονται με την ανάλυση των σχέσεων μεταξύ συναισθημάτων και άμυνας του “Εγώ”, συγκεκριμένες ενδοψυχικές δυνάμεις, όνειρα και εφιάλτες. Ο Kellerman προτείνει ότι ολόκληρο το σύστημα της προσωπικότητας, το οποίο είναι παράγωγο των βασικών συναισθημάτων, έχει εξελιχθεί βάσει βιολογικών προδιαθέσεων. Ο Kellerman κάνει λεπτομερείς αναλύσεις, συζητά πλευρές της προσαρμογής και προσπαθεί να συνδυάσει ψυχαναλυτικές και κοινωνιοβιολογικές προσεγγίσεις. (Plutchik & Kellerman, 1980).

Η εξελικτική προσέγγιση εξασφαλίζει ένα σημαντικό θεωρητικό υπόβαθρο για τη μελέτη της ανάπτυξης των συναισθημάτων, ιδίως με την έμφαση που δίνει στη λειτουργικότητά τους. Δύο ακρογωνιαίοι λίθοι της εξελικτικής προοπτικής είναι το ότι οι κομβικές συναισθηματικές αντιδράσεις σχετίζονται ως γενικό φαινόμενο με τα διάφορα ζωικά είδη, και ότι έχουν εξελιχθεί από απλούστερες μορφές προς πολυπλοκότερες (σήματα εκπεμπόμενα από έναν οργανισμό σε κατάσταση κινδύνου, επίδειξη των δοντιών για εκφοβισμό, στοργική περιποίηση των νεογνών κ. τ. λ.). Έτσι τα συναισθήματα εμφανίζονται να έχουν βαθύτερες ρίζες μέσα στο όλο φάσμα των ζωικών

ειδών και συνδέονται ποικιλοτρόπως με τον “παλαιό εγκέφαλο” (Sroufe, 2000).

Η ψυχοφυσιολογική προσέγγιση ασχολείται με τις φυσιολογικές πτυχές των ίδιων των συναισθηματικών αντιδράσεων, δηλαδή με την ψυχοφυσιολογία του συναισθήματος. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο ρόλο που διαδραματίζουν οι φυσιολογικοί παράγοντες στην υποκίνηση του συναισθήματος και στη νευροφυσιολογική ωρίμανση ως πλαίσιο της συναισθηματικής ανάπτυξης. Οι φυσιολογικές πτυχές των συναισθημάτων είναι σημαντικές εν μέρει διότι μερικές από τις βαθύτερες αναπτυξιακές μεταβολές προκύπτουν κατά την “προτυποποίηση” συναισθηματικών αντιδράσεων, ενέχονται δηλαδή στην οργάνωση των γνωσιακών, φυσιολογικών και εκφραστικών συνιστωσών. Ουδέποτε υπήρξε αμφιβολία για την εμπλοκή των φυσιολογικών διαδικασιών στις συναισθηματικές αντιδράσεις. Οι γρήγοροι χτύποι της καρδιάς, η διέγερση και οι στερεότυπες εκφράσεις του προσώπου αποτελούν μέρος των ορισμών κάθε ερευνητή. Υπήρξαν, βέβαια, διχογνωμίες όσον αφορά στο ρόλο τέτοιων φυσιολογικών αλλαγών στο συναισθηματικό πλέγμα. Δύο παλαιότερες απόψεις υποστήριζαν ότι: α) οι φυσιολογικές αλλαγές σηματοδοτούν την έναρξη μιας ακολουθίας που καταλήγει στη συναισθηματική αντίδραση (James, 1890 , παραπομπή από τον Sroufe, 1995, σελ.67), και β) ότι τέτοιες αλλαγές αποτελούν μέρος μιας συνολικής αντίδρασης της οποίας όλες οι πτυχές εκδηλώνονται κατά βάση ταυτόχρονα (Cannon, 1927, παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ.67).

Η πρώτη άποψη οδήγησε στη διατύπωση θέσεων που έδιναν έμφαση στην αντιληπτική αποτίμηση των φυσιολογικών αλλαγών (π. χ. Mandler, 1984 , παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ. 50-51) και υποδαύλιζε τη διερεύνηση θεμάτων που σχετίζονταν με την ύπαρξη προτύπου το οποίο διέπει την αυτόνομη ανταπόκριση στις συναισθηματικές αντιδράσεις. Η δεύτερη θέση του Cannon και οι υπόλοιπες που την ακολούθησαν (π. χ. Arnold, 1960, παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ. 50-51), αναπτύχθηκαν εν μέρει για να αιτιολογήσουν την ταχύτητα και την αμεσότητα των συναισθηματικών αντιδράσεων σε πολλές περιπτώσεις (Sroufe, 2000). Όσο ανόμοιες και διαφορετικές κι αν φαίνονται, οι δύο αυτές θέσεις μπορούν να συγκεραστούν υπό το πρίσμα νέων απόψεων που θεωρούν το συναίσθημα δυναμική αντίδραση (Thompson, 1990; Schore, 1994). Η τρέχουσα αντίληψή μας περί οργάνωσης και λειτουργίας του εγκεφάλου μας παρέχει έναν τρόπο εναρμονισμού του κύριου ρόλου των υποφλοιομεταιχμιακών δομών με το ρόλο των συνδεδεμένων αυτόνομων αντιδράσεων, δεδομένου ότι τα συναισθήματα μπορούν να προκύψουν ταχύτατα, την στιγμή αναγνώρισης κάποιου γεγονότος (Gellhorn, 1968; MacLean, 1973; Kelley & Stinus, 1984; 1993; Schore, 1994, παραπομπή από τον Sroufe, 2000, σελ.57-58).

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση, ακόμα και κατά την πρώτη φάση της διαμόρφωσης της, ήταν μια αναπτυξιακή, γενική θεωρία συμπεριφοράς, με το συναίσθημα ως πυρήνα της. Εντούτοις μέχρι πρόσφατα δεν αποτελούσε κύριο μέρος των θεωριών περί συναισθήματος λόγω των ιστορικών της δεσμών με τις θεωρίες της ελάχιστης προσπάθειας και της διατήρησης της ενέργειας. Η εξέλιξη της

ψυχαναλυτικής θεωρίας απορρίπτει μεν τη θέση που υποστηρίζει τη μείωση της προσπάθειας ως κυρίαρχη φύση της συμπεριφοράς, αλλά διατηρεί την θέση που υποστηρίζει την καθοριστική επίδραση του παράγοντα παρώθησης/κινήτρου στην συναισθηματική συμπεριφορά (Sroufe, 2000).

2.2.Συναισθηματική Ανάπτυξη

Η κατανόηση της συναισθηματικής ανάπτυξης και της ανθρώπινης ανάπτυξης εν γένει είναι ουσιαστικά ενιαία, αφού το συναίσθημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις υπόλοιπες πτυχές της ανθρώπινης λειτουργίας (Kitchener, 1983; Turkewitz, 1987; Magnusson, 1988; Fogel,1993 , παραπομπή από τον Sroufe, 2000).

Μεγάλο μέρος του ανθρώπινου συναισθήματος είναι κοινωνικής φύσεως και η ανάπτυξη του συναισθήματος δεν μπορεί, βέβαια, να αποκοπεί από το κοινωνικό της πλαίσιο (Fogel,1993). Η τρυφερότητα και η οργή έχουν κατά κανόνα κοινωνική προέλευση. Η εκδήλωση ντροπής προϋποθέτει την ύπαρξη κοινού. Η ενοχή βασίζεται στην εσωτερίκευση κοινωνικών αξιών. Τα βρέφη χαμογελούν συχνότερα και πιο πλατιά όταν βρίσκονται με άλλους παρά όταν είναι μόνα τους (Sroufe, 2000). Με βάση κάθε εξελικτική οπτική (Δαρβίνος, 1872/1965; Izard, 1977; Plutchik, 1983), η κοινωνική επικοινωνία είναι η πρώτιστη λειτουργία όλων των συναισθημάτων. Ως εκ τούτου, η μελέτη του συναισθήματος είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη μελέτη της κοινωνικής ανάπτυξης και η συναισθηματική ζωή ενυπάρχει σε κάθε τομέα των κοινωνικών σχέσεων. Αρκετοί θεωρητικοί έχουν τονίσει τη σημασία που έχει για τη συναισθηματική ανάπτυξη η σχέση αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας σύνδεσης μεταξύ βρέφους και μητέρας, καθώς και το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το συναίσθημα σε όλες τις πτυχές της προσωπικότητας όσο και της κοινωνικής ανάπτυξης (Fogel,1993).

Οι ψυχολόγοι από καιρό διαφωνούν στο ερώτημα ποια συναισθήματα είναι παρόντα κατά τη γέννηση. Μερικοί είναι της άποψης ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται με ένα βασικό πυρήνα πρωτογενών συναισθημάτων. Για να διερευνήσουν αυτή την άποψη, οι επιστήμονες αυτοί βασίστηκαν στην υπόθεση ότι η έκφραση του προσώπου είναι ένας αξιόπιστος δείκτης της συναισθηματικής κατάστασης του ατόμου. Συγκεκριμένα, πιστεύουν ότι ορισμένες εκφράσεις του προσώπου είναι οικουμενικές και δείχνουν στους άλλους τη συναισθηματική κατάσταση καθώς και ότι οι εκφράσεις του προσώπου των βρεφών υποδηλώνουν την παρουσία του αντίστοιχου βασικού συναισθήματος. Για παράδειγμα, οι μητέρες που πήραν μέρος σε μία μελέτη ανέφεραν, βάσει των εκφράσεων προσώπου και των φωνοποιήσεων των βρεφών τους, ότι τα βρέφη τους εξέφραζαν πολλά συναισθήματα στην ηλικία του ενός μηνός, όπως χαρά, φόβο, θυμό, έκπληξη, λύπη και ενδιαφέρον

(Johnson, Emde, Pannebecker, Stenberg & Davis, 1982 , παραπομπή από τους Cole & Cole, 2002a). Ο Izard (1978) είναι μεταξύ των λίγων θεωρητικών του συναισθήματος που ισχυρίζονται ότι υπάρχει ακριβής αντιστοιχία ανάμεσα στην έκφραση του συναισθήματος και της συναισθηματικής εμπειρίας. Με άλλα λόγια, ένα φοβισμένο πρόσωπο βιώνει φόβο και ένα θυμωμένο πρόσωπο βιώνει θυμό κ.τ.λ (Lazarus, 1991). Λίγα, όμως, είναι ως τώρα γνωστά για τη σχέση μεταξύ συναισθηματικής εμπειρίας και έκφρασης, καθώς και για την αλληλεπίδραση αυτών. Οι Campos, Campos & Barrett (1989) ισχυρίζονται ότι απαιτούνται συγκλίνοντες χειρισμοί για την εκτίμηση κάθε πιθανού ισομορφισμού (isomorphism) μεταξύ συναισθηματικής εμπειρίας και έκφρασης, και πιστεύουν ότι υπάρχει αμφιβολία μεταξύ των ερευνητών και των θεωρητικών σχετικά με την ύπαρξη ενός τέτοιου ισομορφισμού. Αυτό το σημείο, είναι που εγείρει αμφιβολίες σχετικά με το αν τα παιδιά στα πρώτα στάδια της ζωής τους πραγματικά αισθάνονται τα συναισθήματα βάσει των εκφραστικών αντιδράσεων (Lazarus, 1991).

Παρόλα αυτά, οι εκφράσεις του προσώπου, όσο οικουμενική κι αν είναι η σημασία τους για τους ενήλικες, μπορεί να μην αποτελούν αξιόπιστους δείκτες των ίδιων συναισθηματικών καταστάσεων για τα νεογέννητα. Τα νεογέννητα μπορεί να συνοφρυώνονται επειδή απλώς πεινούν ή κρυώνουν. Οι εκφράσεις του προσώπου τους και τα συνοδευτικά συναισθήματα είναι αντιδράσεις στις άμεσες φυσικές συνθήκες. Ένας ενήλικας, όμως, μπορεί να συνοφρυώνεται γιατί μόλις έχασε τη δουλειά του ή γιατί έχει οικονομικές δυσκολίες. Το συναίσθημά του συνεπάγεται τη σύνθεση πληροφοριών σχετικά με τις τρέχουσες συνθήκες της ζωής του και το τι περιμένει από το μέλλον. Αυτή η σύνθεση απαιτεί συσσώρευση εμπειριών και αλληλενέργεια μεταξύ των ανώτερων κέντρων του εγκεφάλου, τα οποία κατά τη γέννηση είναι ανώριμα. Συνεπώς, οι διεργασίες που βρίσκονται πίσω από τις εκφράσεις του προσώπου των νεογέννητων μπορεί να διαφέρουν από εκείνες που αντικατοπτρίζουν οι ίδιες εκφράσεις του προσώπου των μεγαλύτερων βρεφών, των παιδιών και των ενηλίκων (Cole & Cole, 2002a).

Αυτού του είδους η αβεβαιότητα είναι που κάνει τους ψυχολόγους να αμφισβητούν τον ισχυρισμό ότι τα πρωτογενή συναισθήματα υπάρχουν από την αρχή. Οι υποστηρικτές της προσέγγισης που διαφοροποιεί τη συναισθηματική ανάπτυξη, υποθέτουν ότι τα νεογέννητα βιώνουν μόνο δύο γενικά είδη συναισθημάτων, ένα θετικό (ικανοποίηση) και ένα αρνητικό (δυσαρέσκεια). Τα άλλα συναισθήματα προκύπτουν από το διαχωρισμό ή τη διαφοροποίηση των αρχικών δύο καταστάσεων, καθώς το βρέφος αναπτύσσεται (Fisher & Knight, 1990; Lewis, 1993 , παραπομπή από τους Cole & Cole, 2002a). Πειράματα έδειξαν ότι το ίδιο ερέθισμα προκαλεί με την πάροδο της ηλικίας διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις. Για παράδειγμα η αντίδραση γενικής δυσφορίας σε εμβόλια με ένεση (έντονο τσίμπημα) εξασθενεί από τον 2ο μέχρι τον 18ο μήνα ενώ δυναμώνει η αντίδραση του θυμού και του φόβου μετά τον 6ο μήνα (Izard , 1982, παραπομπή από τη Δημητρίου-Χατζηγεοφύτου, 2001).

Η πρώτη έκφραση στα πρόσωπα των βρεφών είναι αυτή που συνοδεύει το κλάμα ως αντίδραση στον πόνο ή στην πείνα. Το κλάμα του βρέφους αποτελεί πολύ αποτελεσματικό ερέθισμα για τους ενηλίκους και σχεδόν πάντα διεγείρει έντονα το ενδιαφέρον τους. Σταδιακά το κλάμα του βρέφους διαφοροποιείται σε κλάμα πόνου, πείνας και θυμού (Izard, 1978). Άλλες εκφράσεις που εμφανίζονται από νωρίς στα βρέφη είναι η αηδία, ως αντίδραση σε μια άσχημη γεύση, και το ξάφνιασμα, ως αντίδραση σε ένα απότομο και έντονο ερέθισμα (Argyle, 1988). Το χαμόγελο εμφανίζεται από πολύ νωρίς στο πρόσωπο του βρέφους, ειδικά κατά τη διάρκεια του ύπνου, όχι όμως ως αποτέλεσμα ευχάριστου εξωτερικού ερεθίσματος, αλλά ως αντανακλαστική αντίδραση. Το κοινωνικό χαμόγελο εμφανίζεται περίπου στους 2,5 μήνες. Η χαρά εμφανίζεται μεταξύ του ενός και των τριών μηνών της ζωής και συνδέεται με την ικανότητα διάκρισης των οικείων και μη οικείων προσώπων (Izard, 1978). Το γέλιο, το ενδιαφέρον, η θλίψη, η έκπληξη και ο θυμός εμφανίζονται στους 4 περίπου μήνες, ενώ η έκφραση φόβου εμφανίζεται στους 6 μήνες (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998). Σύμφωνα με τον Izard (1978), εάν το συναίσθημα του φόβου εμφανιστεί νωρίτερα, θα είναι δυσλειτουργικό καθώς το βρέφος δεν διαθέτει τα γνωστικά μέσα για να αντιμετωπίσει το φόβο επιτυχώς, ο χειρισμός του φόβου επηρεάζει την αντίδραση του παιδιού προς τα μη οικεία πρόσωπα (Lazarus, 1991).

Οι Campos & Barrett (1989) (παραπομπή από Lazarus, 1991) ισχυρίζονται ότι η παραγωγή των συναισθημάτων σχετίζεται με έναν σκοπό και μία εκτίμηση των γεγονότων που σχετίζονται με τον σκοπό, έτσι αυτή η σχέση είναι πιθανόν να παραμένει σταθερή κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης, αλλά ο στόχος και οι γνώσεις υφίστανται μεταβολή. Για παράδειγμα, ο θυμός υφίσταται σε κάθε αναπτυξιακό στάδιο: το νεογέννητο μπορεί να εκφράσει το θυμό του εκτιμώντας ότι μία κατάσταση εμποδίζεται (π.χ. εμποδίζοντας την κίνηση του εμβρύου όταν ασκείται σε αντανακλαστικές κινήσεις, Stenberg, 1982), ένα παιδί 8 μηνών μπορεί να θυμώσει από ένα γεγονός που εμποδίζει την επίτευξη ενός στόχου και ένα παιδί 2 χρονών είναι πιθανόν να θυμώσει από ένα λεκτικό σχόλιο που το εμποδίζει προς επίτευξη ενός συμβολικού στόχου.

Στην ηλικία των 6 μηνών τα περισσότερα βρέφη διαθέτουν σχεδόν όλες τις εκφράσεις, ως αποτέλεσμα κυρίως της ωρίμανσης των εκ γενετής υπαρχόντων μηχανισμών. Αργότερα τα βρέφη μαθαίνουν να ελέγχουν τις συναισθηματικές εκφράσεις τους και προσαρμόζονται στους κοινωνικούς κανόνες ελέγχου ή ακόμα και πλήρους απόκρυψης των συναισθημάτων τους ανάλογα με τις περιστάσεις. Τα παιχνίδια της μίμησης των εκφράσεων του προσώπου, που παίζουν συχνά οι ενήλικες με τα βρέφη, βοηθούν στην εκμάθηση των λεπτών κινήσεων του προσώπου που απαιτούνται για την έκφραση των συναισθημάτων τους (Meltzoff & Moore, 1977). Από τους 6 μήνες τα βρέφη, όταν δεν είναι βέβαια για το πώς πρέπει να αντιδράσουν σε ένα άγνωστο ερέθισμα, παρατηρούν τις εκφράσεις των ενηλίκων και αντιδρούν ανάλογα (Feinman, 1985, παραπομπή από την Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998). Οι εκφράσεις των συναισθημάτων στο ανθρώπινο πρόσωπο

αρχικά είναι παρόμοιες με τις αντανακλαστικές κινήσεις. Σταδιακά όμως αρχίζει ο έλεγχός τους, οπότε και οι εκφράσεις καταλήγουν να υπακούουν σε περίπλοκους κοινωνικούς κανόνες. Αυτό φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι τα βρέφη στην αρχή κλαίνε άσχετα από την παρουσία ή απουσία κάποιου ενήλικου. Τα παιδιά ηλικίας 12 μηνών όμως σταματούν να κλαίνε όταν δεν είναι κανείς τριγύρω να τα ακούσει, ενώ κλαίνε υπερβολικά όταν κάποιος τα ακούει, για να πετύχουν το σκοπό τους (Argyle, 1988).

Αργότερα κατά την περίοδο της νηπιακής ηλικίας (μετά τον 15ο μήνα) παρουσιάζονται πιο πολύπλοκα συναισθήματα όπως π. χ. η ντροπή, η αμηχανία, η περηφάνια, η στοργή αλλά και η ζήλια (Sroufe, 1979; Izard, 1982; Tronick 1989 παραπομπή από τη Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2001). Σύμφωνα με τον Sroufe (2000), η ανησυχία που νιώθει το παιδί αναδύεται στους 12 μήνες και η ντροπή, που συνδέεται με το φόβο, στους 18 μήνες της ζωής. Στη νηπιακή ηλικία τα συναισθήματα του παιδιού συνεχίζουν να διαφοροποιούνται και αποκτούν προοδευτικά όλο και περισσότερη σταθερότητα καθώς και μεγαλύτερη διάρκεια. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις του νηπίου εκδηλώνονται με πιο πολλές αποχρώσεις ενώ σε αντίθεση με το βρέφος υπάρχουν πολύ πιο λίγα απότομα σκαμπανεβάσματα στις διαθέσεις του. Δεν υπάρχουν πια οι απότομες και ξαφνικές μεταβολές, για παράδειγμα από την ευφορία και τα γέλια τη μια στιγμή στην απόγνωση και το έντονο κλάμα την άλλη.

Κατά το 2ο έτος της ζωής τα ίδια τα συναισθήματα του νηπίου το βοηθούν να ελέγχει τον τρόπο που αισθάνεται αλλά και να εκφράζει τις διαθέσεις του, ιδιαίτερα τις αρνητικές. Οι συμπεριφορές ελέγχου αρχίζουν να δίνουν στο νήπιο την ευχέρεια να στρέφει την προσοχή του μακριά από κάτι δυσάρεστο και ενοχλητικό ή ακόμη να αντικαθιστά τα αρνητικά με θετικά ερεθίσματα και να βρίσκει ένα δικό του τρόπο να ηρεμεί. Οι λειτουργίες αυτές βοηθούν το παιδί να προσαρμόζει τη συναισθηματική του κατάσταση σε ένα άνετο επίπεδο στο οποίο μπορεί να διατηρεί ικανοποιητικές αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον του. Είναι γεγονός εξάλλου ότι οι αναπτυσσόμενες κοινωνικές δεξιότητες του επιτρέπουν πιο εποικοδομητικές κοινωνικές επαφές με άλλους ανθρώπους. Μέσα από την αυξανόμενη ευχέρεια που αποκτά στη χρήση του λόγου μπορεί να εκφραστεί και συνεπώς δεν αισθάνεται πια τόσο συχνά απογοήτευση και θυμό για αποτυχίες και ματαιώσεις στην επικοινωνία. Η βασική εμπιστοσύνη στους ανθρώπους και προς τον κόσμο γύρω του καθώς και η ασφαλής προσκόλληση προς τη μητέρα ή κάποιο άτομο του στενού περιβάλλοντος, που αποκτήθηκαν και εμπεδώθηκαν κατά το πρώτο έτος της ζωής, δίνουν στα νήπια το απαιτούμενο συναίσθημα της ασφάλειας, για να ανοίξει τα φτερά του και να προχωρήσει στην εξερεύνηση νέων πεδίων και καινούριων οριζώντων του φυσικού και κοινωνικού κόσμου (Δημητρίου-Χατζηνεοφύτου, 2001).

Στο τέλος του δεύτερου έτους, όμως, τα παιδιά έχουν να επιδείξουν μια πλήρη γκάμα των αυθόρμητων εκφράσεων, οι οποίες από την ηλικία αυτή και μετά δεν υφίστανται πλέον καμία

αλλαγή (Field, Woodson, Greenberg & Cohen, 1982). Αργότερα στη ζωή τους τα παιδιά μαθαίνουν επιπλέον να χρησιμοποιούν τους κοινωνικούς κανόνες έκφρασης και να χειρίζονται τις υποκριτικές εκφράσεις. Αν και τα παιδιά προσχολικής ηλικίας συχνά μιμούνται με επιτυχία ορισμένες εκφράσεις (συχνότερα τις θετικές), ο συνολικός έλεγχος των εκφράσεων φτάνει σε ικανοποιητικό σημείο στην ηλικία των δέκα ετών περίπου (Ekman, Roper & Hager, 1980).

Στην προσχολική ηλικία, σημειώνονται σημαντικές αλλαγές, καθώς τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν τα συναισθήματα και τις αιτίες τους, αναπτύσσουν την ικανότητα ελέγχου των συναισθημάτων τους και βιώνουν περισσότερο συναισθήματα που σχετίζονται με την αξιολόγηση του ίδιου τους του εαυτού (Lewis, 1992; Eisenberg, Fabes, Bernsweig, Karrbon, Poulin & Hanish, 1993; Sroufe, 1995, παραπομπές από τη Χατζηχρήστου, 2005). Πιο συγκεκριμένα, στο τέταρτο έτος, τα παιδιά γνωρίζουν ότι τα συναισθήματα δεν επηρεάζονται μόνο από το τι περιμένει ή τι νομίζει ένα άτομο ότι συνέβη. Στο τέλος του έκτου έτους, τα παιδιά κατανοούν σύνθετες έννοιες που περιγράφουν συναισθηματικές καταστάσεις, όπως τι σημαίνει να είναι κάποιος ζηλιάρης, υπερήφανος, αμήχανος ή στενοχωρημένος. Επιπλέον, η ικανότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας να αναγνωρίζουν θετικά συναισθήματα μοιάζει με την αντίστοιχη των ενηλίκων, ενώ αντίθετα, εξακολουθούν να συναντούν δυσκολίες στην ερμηνεία των ποικίλων αρνητικών συναισθημάτων που εκφράζονται από άλλα άτομα (Fabes, Eisenberg, Karrbon, Bernsweig, Speer & Carlo, 1994) και δεν μπορούν ακόμα να διακρίνουν το τι αισθάνεται κάποιος πραγματικά από το τι δίνει την εντύπωση ότι νιώθει (Friend & Davis, 1993, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005).

Παράλληλα, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορούν πλέον να νιώσουν αυθεντική υπερηφάνεια και ενοχή, δύο συναισθήματα που έρχονται να αντικαταστήσουν τη θετική αυτοαξιολόγηση και την ντροπή που βίωναν ως νήπια. Τα νέα αυτά συναισθήματα προϋποθέτουν την αποδοχή και εσωτερίκευση των κοινωνικών κανόνων εκ μέρους του παιδιού και την αξιολόγηση του εαυτού του βάσει αυτών (Sroufe, 1995; Saarni, Mumme & Campos, 1998, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005).

Τα συναισθήματα που εμφανίζονται μεταξύ 4 και 6 ετών έχουν την πηγή προέλευσής τους στην αντίληψη του εαυτού και των άλλων, που οδηγεί σε συναισθηματικές αντιδράσεις όπως η ανασφάλεια, η κατωτερότητα, η ταπεινότητα, η υπερηφάνεια και η αυτοπεποίθηση. Για να εκτιμήσουν τις δικές τους ιδιότητες, τα παιδιά επιλέγουν τους σημαντικούς άλλους, τυπικά συγγενείς ή φίλους παρόμοιας ηλικίας, φύλου και υποβάθρου. Η σύγκριση των ιδιοτήτων του εαυτού με τους άλλους αποτελεί τη βάση της συμπεριφοράς και της διάθεσης. Τα παιδιά 6 ή 7 ετών είναι ικανά να εκτιμήσουν ιδιότητες, όπως η ελκυστικότητα, η ειλικρίνεια, η γενναιότητα, η δημοτικότητα και είναι ικανά να κατατάσσουν τον εαυτό τους και τους φίλους τους με βάση αυτές τις ιδιότητες. Επίσης, σε αυτή την ηλικία το παιδί κατανοεί τον εαυτό του ως μέλος της οικογένειάς του και συμπεριφέρεται με παρόμοιο τρόπο με αυτούς καθώς και μοιράζεται τα συναισθήματά του με την οικογένειά του

(Kagan, 1984). Το στάδιο του “τυπικού χειρισμού” (“formal operation”) του Piaget (1950), υποδεικνύει ότι στην εφηβεία το άτομο είναι ικανό να εξετάσει τα πιστεύω του, τη θέση του και τη λογική του. Εάν το άτομο πράττει χωρίς λογική, αυτόματα προσπαθεί να διευθετήσει ή να μεταβάλλει τη σκέψη του, ώστε να επιτύχει λογική συνοχή ανάμεσα στα πιστεύω του και τη συμπεριφορά του. Η αποτυχία αυτής της διαδικασίας, οδηγεί το άτομο στη συναισθηματική κατάσταση της “γνωστικής ασυμφωνίας”, η οποία διαφοροποιείται από την ενοχή -που ακολουθεί την γνώση των εκούσιων ενεργειών που αποκλίνουν από τα κοινωνικά πρότυπα (Kagan, 1984).

Οι Gnepp και Hess (1986) μελέτησαν παιδιά 6 έως 15 ετών και διαπίστωσαν ότι η γνώση που αφορά την εφαρμογή κοινωνικών κανόνων έκφρασης αυξάνεται μέχρι την ηλικία των 10 ετών, αλλά σταθεροποιείται στο επίπεδο αυτό με ασήμαντες αλλαγές από εκεί και μετά. Οι ίδιοι ερευνητές υποστήριξαν ότι τα παιδιά ελέγχουν τους λεκτικούς κανόνες ευγενικής έκφρασης νωρίτερα από ό,τι τους μη λεκτικούς κανόνες ευγενικής έκφρασης των συναισθημάτων τους. Παράλληλα με την ικανότητα εθελοντικού ελέγχου των εκφράσεων από τα παιδιά, εξελίσσεται και η ικανότητά τους για αποκωδικοποίηση. Αρχικά δηλαδή τα παιδιά αποκωδικοποιούν με επιτυχία κυρίως τις αυθόρμητες αντιδράσεις, ενώ πολύ αργότερα μαθαίνουν την αποκωδικοποίηση των υποκριτικών εκφράσεων (Philippot, Feldman & McGee, 1991, παραπομπή από τη Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998).

Ο Ekman (1982), συνοψίζοντας στοιχεία από εννέα διαφορετικές έρευνες που αφορούσαν τις κατά παράκληση υποκριτικές εκφράσεις, βρήκε ότι κατά μέσο όρο οι έξι πιο σωστά αποκωδικοποιούμενες συναισθηματικές καταστάσεις είναι οι ακόλουθες: χαρά (79%), έκπληξη (65%), φόβος (62%), θλίψη (57%), θυμός (55%) και αηδία (54%). Οι αυθόρμητες εκφράσεις αποκωδικοποιούνται ευκολότερα από τις υποκριτικές, λόγω των ατομικών και των πολιτισμικών διαφορών που υπάρχουν στους κοινωνικούς κανόνες που διέπουν τις υποκριτικές εκφράσεις (Zuckerman, DePaulo & Rosenthal, 1981).

Η συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών συνεχίζεται ραγδαία και στη μέση παιδική ηλικία (6-12 ετών), κατά τη διάρκεια της οποίας τα παιδιά όχι μόνο βιώνουν δευτερεύοντα συναισθήματα, όπως η ενοχή ή η υπερηφάνεια, αλλά αρχίζουν να κατανοούν περισσότερο τόσο τα συγκεκριμένα συναισθήματα όσο και τις αιτίες που τα προκαλούν (Saarni, Mumme & Campos, 1998). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά είναι πλέον σε θέση να κατανοούν την πολυπλοκότητα των συναισθημάτων. Επιπλέον, τα παιδιά σχολικής ηλικίας δείχνουν να αντιλαμβάνονται το γεγονός ότι σε μία δεδομένη κατάσταση τα συναισθήματά τους μπορούν να ποικίλουν και να εξαρτώνται από το αποτέλεσμα, ότι διαφορετικά παιδιά είναι δυνατό να έχουν διαφορετικά συναισθήματα για τις ίδιες καταστάσεις, καθώς και το ότι οι συναισθηματικές τους αντιδράσεις μπορεί να διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χρονική στιγμή που εκδηλώνονται (Gnepp & Klayman, 1992, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005).

Όσον αφορά την περίοδο της εφηβείας, τη μεταβατική αυτή περίοδο από την παιδική στην

ώριμη ηλικία, το στοιχείο που τη διαφοροποιεί από τις προηγούμενες ηλικιακές φάσεις είναι ότι κύριο αναπτυξιακό χαρακτηριστικό στο συναισθηματικό τομέα αποτελεί η μεγάλη ένταση και η αστάθεια της ψυχικής διάθεσης (Lerner & Calambos, 1998, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005). Οι έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις των εφήβων συνδέονται, συνήθως, με τις ραγδαίες αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο ορμονικό σύστημα του ατόμου και την αφύπνιση της σεξουαλικότητας (Steinberg, 1999). Οι σωματικές και φυσιολογικές αλλαγές που συνοδεύουν την εφηβεία, ερμηνεύονται ως μηνύματα αλλαγής ρόλου. Οι αλλαγές στα ερωτικά αισθήματα, εξαιτίας των ορμονικών εκκρίσεων, επηρεάζουν τα συναισθήματα μέσω της σεξουαλικής διέγερσης. Τα αγόρια και τα κορίτσια εκτιμούν τη σεξουαλική τους ικανότητα με βάση τα σεξουαλικά χαρακτηριστικά που προβάλλει η κοινωνία ως τυπικά του κάθε φύλου, κι έτσι εκτιμούν τη δική τους σεξουαλική ταυτότητα (Kagan, 1984).

Στην ηλικία αυτή οι έφηβοι έχουν αποκτήσει ένα αρκετά αναπτυγμένο λεξιλόγιο συναισθημάτων και ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονται και εκφράζουν τα συναισθήματά τους επηρεάζει τη συμπεριφορά των ατόμων στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Αναπτύσσουν ποικίλες προσδοκίες για το πώς θα αντιδράσουν οι σημαντικοί άλλοι στα συναισθήματά τους και προσπαθούν να τα ρυθμίσουν λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις αντιδράσεις. Σύμφωνα με αποτελέσματα ερευνών, κατά το πρώτο στάδιο της εφηβείας, τα παιδιά προσπαθούν να δημιουργήσουν περισσότερο στενές σχέσεις με τους συνομηλίκους παρά με τους γονείς. Ιδίως τα αγόρια τείνουν να κρύβουν τα συναισθήματά τους από τις μητέρες τους, επειδή δεν επιζητούν τόσο τη συναισθηματική τους υποστήριξη όσο την επιζητούσαν σε μικρότερη ηλικία (Zeman & Shipman, 1997, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005).

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει την έκφραση των συναισθημάτων στην εφηβική ηλικία, αποτελεί η ευαισθησία που δείχνουν τα παιδιά στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούνται από τους συνομηλίκους τους. Εξαιτίας αυτών των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ένα μεγάλο ποσοστό των εφήβων είναι δυνατό να βιώνει το συναίσθημα της μοναξιάς (Χατζηχρήστου, 2005). Επιπλέον, στην προσπάθειά τους να αυτονομηθούν και να γίνουν ανεξάρτητοι, οι έφηβοι βιώνουν έντονο στρες, καθώς και άλλα αρνητικά συναισθήματα, εξαιτίας, κυρίως, των συγκρούσεων που λαμβάνουν χώρα στο οικογενειακό τους περιβάλλον (Steinberg, 2001; Steinberg & Morris, 2001). Επίσης, από την ηλικία των έντεκα ετών και μετά αυξάνονται τα συναισθήματα που σχετίζονται με τους φόβους ή τις φοβίες, όπως για παράδειγμα οι φόβοι που συνδέονται με την αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος και την αναζήτηση καινούριων φίλων (Herbert, 1996, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 2005).

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της εφηβείας είναι η εμφάνιση ενός συναισθήματος που καλείται αβοηθησία (helplessness) (Seligman, 1975). Το συναίσθημα της αβοηθησίας, βασίζεται στην επίγνωση ότι ένα άτομο έχει εξαντλήσει όλες τις πιθανές λύσεις για την επίλυση ενός

προβλήματος, χωρίς αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, όταν ένας νέος 16 ετών αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα, όπως η απόρριψη από έναν ερωτικό σύντροφο ή την αποτυχία στο σχολείο, κατανοεί τότε έχει εξαντλήσει κάθε λογική προσπάθεια για την διευθέτησή του και τότε δεν υπάρχει αποτελεσματική λύση (Kagan, 1984).

Οι αλλαγές στη συναισθηματική κατάσταση των εφήβων είναι περισσότερο έντονες, καθώς το άτομο ωριμάζει από την πρώτη φάση της εφηβείας (13-17 ετών) στη δεύτερη (17-20 ετών). Η ένταση των συναισθημάτων εξαρτάται όχι μόνο από τις φυσιολογικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και από την ιδιοσυγκρασία του ίδιου του εφήβου (Μάνος, 2000).

Με την πάροδο του χρόνου και προς το τέλος της εφηβικής περιόδου, το άτομο θεωρείται ότι έχει ωριμάσει συναισθηματικά, δηλαδή μπορεί να ελέγχει την ένταση των συναισθημάτων του και να αντιμετωπίζει ουσιαστικά, κυρίως τα δυσάρεστα συναισθήματα. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο συναισθηματικά ώριμος έφηβος έχει αποκτήσει τις κατάλληλες δεξιότητες με τις οποίες, χωρίς πλέον τις συνεχείς υποδείξεις των άλλων, μπορεί μέσα σε ένα πλαίσιο ανεξαρτησίας και αυτοτέλειας να χειριστεί και να εκφράσει κατάλληλα τα συναισθήματά του (Steinbetg, 1999; Μάνος, 2000, παραπομπές από τη Χατζηχρήστου, 2005).

2.3.Ενσυναίσθηση

Η πρωταρχική έννοια της λέξης ενσυναίσθηση (empathy) αντανακλάται στον όρο κινητική μίμηση, όπως πρωτοχρησιμοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 από τον Αμερικανό ψυχολόγο Tichener . Αυτή η έννοια είναι ελαφρώς διαφορετική από την αρχική εισαγωγή της στα αγγλικά- από την ελληνική λέξη *εμπάθεια* (σύνθετη των λέξεων εν, εντός και πάθος)- για να αποδοθεί η έννοια του “αισθάνομαι εντός”, όρος που χρησιμοποιήθηκε αρχικά από θεωρητικούς της αισθητικής για να περιγράψει την ικανότητα σύλληψης της υποκειμενικής εμπειρίας ενός άλλου ατόμου. Η θεωρία του Tichener ήταν ότι η εμπάθεια προερχόταν από ένα είδος φυσικής μίμησης της δυστυχίας του άλλου, η οποία στη συνέχεια προκαλεί τα ίδια συναισθήματα στον άνθρωπο. Αναζήτησε μια λέξη που θα μπορούσε να είναι διαφορετική από τη *συμπάθεια* (sympathy), που μπορεί να νιώθει κανείς για τη δεινή κατάσταση κάποιου άλλου, χωρίς όμως να συμμερίζεται πραγματικά ό,τι αισθάνεται αυτό το άλλο άτομο (Goleman, 1995).

Ο ρόλος της ενσυναίσθησης (empathy) και των σχετικών διαδικασιών (όπως η συμπάθεια) στην κοινωνική και ηθική ανάπτυξη, έχει αποτελέσει πεδίο διαμάχης μεταξύ των φιλοσόφων καθώς και των ψυχολόγων (π. χ. Allport, 1937; Blum, 1980; Hume, 1777/1966; Tichener, 1924). Η ενσυναίσθηση αποτελεί μία σημαντική έννοια/αρχή στη σύγχρονη εξελικτική, κοινωνική, κλινική ψυχολογία και στην ψυχολογία της προσωπικότητας (π. χ. Batson & Coke, 1981; Dymond, 1949; Goldstein & Michaels, 1985; Hoffman 1984). Όμως, εξαιτίας της ευρείας εφαρμογής της, η έννοια της ενσυναίσθησης είναι, και πάντα ήταν, μία γενική, ασταθής έννοια, που έχει προκαλέσει αξιοσημείωτο συλλογισμό και διαμάχη (Eisenberg & Strayer, 1987).

Η διάκριση μεταξύ “γνωστικής” ενσυναίσθησης (“cognitive” empathy) και “συναισθηματικής” ενσυναίσθησης (“emotional” empathy) αφορά την πρωταρχική διαμάχη μεταξύ των θεωρητικών (Riggio, Tucker & Coffaro, 1988). Πράγματι, κάποιοι εκλαμβάνουν την ενσυναίσθηση σε σχέση με τη γνωστική διαδικασία, ανάλογη με τη γνωστική κατανόηση της προοπτικής του άλλου (Deutsh & Madle, 1975), άλλοι την εννοούν ως μία πρωταρχική συναισθηματική διαδικασία, που περιλαμβάνει κάποια γνωστικά στοιχεία (Feshbach, 1978; Hoffman, 1984), και άλλοι, όπως οι κλινικοί, κατανοούν την ενσυναίσθηση ως μία διαδικασία που επιτελεί μία επικοινωνιακή λειτουργία στην θεραπεία (Goldstein & Michaels, 1985, παραπομπή από τους Eisenberg & Strayer, 1987, σελ.3).

Επομένως, κάποιοι θεωρητικοί έδωσαν έμφαση στο συναισθηματικό στοιχείο της ενσυναίσθησης. Ένας από αυτούς ήταν ο Thompson (1980) ο οποίος πίστευε ότι η ενσυναίσθηση προϋποθέτει το μοίρασμα της γενικής συναισθηματικής κατάστασης. Η Bryant (1982) ισχυρίζεται ότι η κατανόηση της κοινωνικής προοπτικής απαιτεί τη γνωστική κατανόηση των αισθημάτων και των κινήτρων των άλλων, ενώ η ενσυναίσθηση απαιτεί τη συναισθηματική αντίδραση στα

συναισθήματα που βιώνονται από τους άλλους. Επίσης, ο Hoffman (1984) ορίζει την ενσυναίσθηση ως την κατανόηση της σκέψης, των συναισθημάτων και των προθέσεων του άλλου ατόμου ή ως την τάση διέγερσης από την συναισθηματική κατάσταση του άλλου. Οι Eisenberg & Fabes (1998) πιστεύουν ότι η ενσυναίσθηση είναι η συναισθηματική αντίδραση που προέρχεται από την κατανόηση της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου και είναι ταυτόσημη με τα συναισθήματα του άλλου ατόμου.

Αντιθέτως, κάποιοι θεωρητικοί δίνουν έμφαση στο γνωστικό στοιχείο της ενσυναίσθησης, όπως ο Wispe (1986), που πιστεύει ότι η ενσυναίσθηση αναφέρεται στην προσπάθεια κάποιου να κατανοήσει, χωρίς κριτική διάθεση, τις θετικές και αρνητικές εμπειρίες του άλλου ατόμου. Αυτά τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις συχνά δεν κατανοούνται επαρκώς από το άλλο άτομο. Έτσι, ισχυρίζεται, ένα σημαντικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας είναι η ενσυναισθητική ακρίβεια, καθώς σκοπός της ενσυναίσθησης είναι συχνά (αλλά όχι απαραίτητα) να παρέχει κατανόηση για τη μία ή και τις δύο πλευρές. Τέλος, πιστεύει ότι η ενσυναίσθηση εξαρτάται από τη χρήση της ικανότητας της φαντασίας και της μίμησης (παραπομπή από τους Eisenberg & Strayer, 1987, σελ.3-4).

Ο Davis (1983/1996) δίνει έμφαση στη γνωστική ικανότητα της κατανόησης της προοπτικής του άλλου, που αντλείται κυρίως στις γνωστικές διαδικασίες (Decety & Jackson, 2004). Έτσι, ανέφερε δύο γνωστικές διαστάσεις της ενσυναίσθησης : α) την φαντασία (fantasy) και β) την κατανόηση της προοπτικής του άλλου (perspective taking). Επιπλέον, περιέγραψε δύο συναισθηματικές διαστάσεις της ενσυναίσθησης : α) το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον (empathic concern), και β) την προσωπική δυσφορία (personal distress) (Henry, Sager & Plunkett, 1996).

Ο Ickes (1997) εκλαμβάνει την ενσυναίσθηση ως μία πολυπαραγοντική έννοια και ισχυρίζεται ότι είναι μία πολύπλοκη μορφή ψυχολογικών συμπερασμάτων, στην οποία η παρατήρηση, η γνώση και η λογική συνδυάζονται για να επάγουν την επίγνωση των σκέψεων και των συναισθημάτων του άλλου ατόμου. Έτσι, η ενσυναίσθηση περιλαμβάνει όχι μόνο μία ελάχιστη αναγνώριση και κατανόηση των συναισθημάτων του άλλου, αλλά και την ακριβή πρόσληψη της συναισθηματικής εμπειρίας του άλλου ατόμου. Ο Ickes, επομένως, δίνει σαφή έμφαση σε κάποια διανοητική ικανότητα, η οποία είναι μία ευρεία κοινωνικογνωστική ικανότητα, που χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους για να εξηγήσουν και να προβλέψουν τη δικιά τους συμπεριφορά και των άλλων, μέσω της απόδοσης σε αυτούς ανεξάρτητων διανοητικών καταστάσεων, όπως η πίστη, οι επιθυμίες, τα συναισθήματα και οι προθέσεις (Gallagher & Frith, 2003). Αυτή η διανοητική ικανότητα θεωρείται ότι ξεχωρίζει τους ανθρώπους από τα άλλα πρωτεύοντα θηλαστικά, με εξαίρεση ίσως τους πιθήκους (Povinelli, Bering & Giambrone, 2000).

Οι Decety & Jackson (2004) ισχυρίζονται ότι η ενσυναίσθηση περιλαμβάνει τρία συστατικά στοιχεία: α) το μοίρασμα των συναισθημάτων (affective sharing) μεταξύ του εαυτού και του άλλου ατόμου, που βασίζεται στην αντίληψη της δράσης του ταιριάσματος και οδηγεί στο μοίρασμα των

αναπαραστάσεων, β) την αυτοεπίγνωση και την επίγνωση του άλλου (self-other awareness), και γ) τη διανοητική ευκαμψία (mental flexibility), για την κατανόηση της υποκειμενικής προοπτικής του άλλου καθώς και τις ρυθμιστικές διαδικασίες. Αυτά τα τρία συστατικά διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν το ένα με το άλλο ώστε να οδηγήσουν στην υποκειμενική εμπειρία της ενσυναίσθησης.

Για παράδειγμα, το μοίρασμα των συναισθημάτων χωρίς την αυτοεπίγνωση οδηγεί στο φαινόμενο της “συναισθηματικής μόλυνσης” (emotional contagion), που παίρνει τη μορφή της συνολικής αναγνώρισης χωρίς τη διάκριση ανάμεσα στα συναισθήματα του ενός από του άλλου ατόμου (De Waal, 1996). Βέβαια, κάποια στοιχεία της ενσυναίσθησης προϋποθέτουν τις γνωστικές διαδικασίες, όπως η κατανόηση της προοπτικής του άλλου και κάποιες πλευρές της συναισθηματικής ρύθμισης (Davidson, Pizzagalli, Nitschke & Kallin, 2003). Η ενσυναίσθηση περιλαμβάνει μοναδικά χαρακτηριστικά, όπως κατανόηση της προοπτικής του άλλου, αυτοεπίγνωση, συναισθηματική αποτίμηση, που εμφανίζονται σταδιακά κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και διαχωρίζουν τα ανθρώπινα από τα μη ανθρώπινα είδη. Αυτό το μοντέλο της ενσυναίσθησης (των Decety & Jackson) συνδυάζει και τις δύο αναπαραστατικές όψεις και διαδικασίες (γνωστική και συναισθηματική) (Decety & Jackson, 2004).

Από όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τα συστατικά της ανθρώπινης ενσυναίσθησης, οι ψυχοθεραπευτικές σχολές παρέχουν την πιο ενδιαφέρουσα βιωματική γνώση (Decety & Jackson, 2004). Πράγματι, είναι αποδεκτό ότι η ενσυναίσθηση έχει μία κεντρική θέση στην ψυχοθεραπεία, καθώς η ψυχοθεραπεία περιλαμβάνει την διυποκειμενική επικοινωνία μεταξύ δύο τουλάχιστον ατόμων, με τον ψυχοθεραπευτή να κατανοεί επαρκώς τον θεραπευόμενο και να τον καθοδηγεί σε μία πορεία θεραπείας (Bohart & Greenberg, 1997, παραπομπή από τους Decety & Jackson, 2004).

Για παράδειγμα, ο Freud (1921) έγραψε ότι η ενσυναίσθηση είναι απαραίτητη όταν παίρνεις θέση για τη διανοητική ζωή του άλλου ατόμου. Επίσης, πίστευε ότι η διαδικασία αυτή είναι σημαντική για την κατανόηση του τι είναι έμφυτα άγνωστο στο Εγώ μας ή στους άλλους ανθρώπους. Επίσης, και πολλοί άλλοι αναλυτές έδωσαν έμφαση στην ενσυναίσθηση, περιγράφοντάς την ως μία διαδικασία μοιράσματος ασυνείδητων συναισθημάτων και εμπειριών, στην όλη διαδικασία ο ψυχοθεραπευτής διατηρεί μία ακεραιότητα στη μη επαφή του εαυτού του (Basch, 1983). Σύμφωνα με τους Beres & Arlow (1974), ο θεραπευτής έχει ενσυναίσθηση για τα συναισθήματα του πελάτη του, καθώς και συνειδητή επίγνωση των ασυνείδητων προθέσεων, συγκρούσεων και φαντασιώσεων που απωθούνται.

Περισσότερο, όμως, από κάθε άλλον, η έννοια της ενσυναίσθησης αποτελεί σημαντικό στοιχείο της συμβουλευτικής τεχνικής που ανέπτυξε ο Carl Rogers. Γι αυτόν, η ενσυναίσθηση είναι μία από τις πιο κεντρικές διαδικασίες για την θεραπευτική σχέση και αλλαγή. Ο θεραπευτής μέσω της ενσυναισθητικής κατανόησης, βιώνει την εσωτερική διάθεση του θεραπευομένου και προσπαθεί

να του μεταδώσει αυτή την εμπειρία. Με τον όρο, λοιπόν, ενσυναίσθηση ο Rogers (1959) εννοούσε την ακριβή αντίληψη της εσωτερικής συναισθηματικής κατάστασης του θεραπευομένου, καθώς και των συναισθηματικών στοιχείων και νοημάτων που χαρακτηρίζουν τη διάθεσή του, χωρίς όμως ο θεραπευτής να χάνει τη δικιά του συναισθηματική διάθεση. Αυτό το τελευταίο στοιχείο, αντανακλά έναν ενεργητικό και ελεγχόμενο μηχανισμό κατά τη διάρκεια του οποίου το άτομο παραμένει εις γνώση της συνένωσης μεταξύ του εαυτού του και του άλλου ατόμου (Decety & Jackson, 2004).

Τέλος, υπάρχει μία ευρύτερη συμφωνία μεταξύ των θεωρητικών για τα πρωταρχικά συστατικά στοιχεία της ενσυναίσθησης, τα οποία είναι:

- α) η συναισθηματική αντίδραση σε ένα άλλο άτομο, που συχνά αλλά όχι πάντα, περιλαμβάνει το μίρασμα της συναισθηματικής κατάστασης,
- β) η γνωστική ικανότητα της κατανόησης της προοπτικής του άλλου ατόμου, και
- γ) οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί που διατηρούν την πηγή προέλευσης των συναισθημάτων του εαυτού και του άλλου.

Έτσι, η ενσυναίσθηση περιλαμβάνει και την ικανότητα να συμμετέχεις στη συναισθηματική εμπειρία του άλλου ανθρώπου (συναισθηματικό στοιχείο), και την κατανόηση της εμπειρίας του άλλου (γνωστικό στοιχείο). (Batson, 1991; Davis, 1996; Hodges & Wegner, 1997; Eisenberg, 2000; Decety, 2002; Ickes, 2003; Decety & Hodges, 2004; Decety & Jackson, 2004).

Ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε τις συναισθηματικές εμπειρίες των άλλων ανθρώπων απασχόλησε τον Lipps (1903), ο οποίος πρότεινε την “*ενόρμηση της μίμησης*” (“*imitative drive*”), που μας οδηγεί στη μίμηση των αυτόματων εκφράσεων προσώπου των άλλων, μέσω της ανάκτησης του συναισθήματος και απόδοσής του στο άλλο άτομο (Leslie, Johnson-Frey & Grafton, 2004). Μετρήσεις ηλεκτρομυογραφικής δραστηριότητας (EMG) απέδειξαν την ύπαρξη της ασυνείδητης μίμησης, δηλαδή απεδείχθη ότι οι άνθρωποι γρήγορα και ασυνείδητα μιμούνται τις εκφράσεις προσώπου των άλλων, ακόμα κι όταν η παρουσία αυτών των προσώπων δεν γίνεται συνειδητά αντιληπτή (Dimberg & Thunberg, 1998 ; Dimberg, Thunberg & Elmehed, 2000).

Επιπλέον, κοινωνικοψυχολογικές μελέτες δείχνουν ότι η αντίληψη της συμπεριφοράς ενός άλλου ατόμου, φαίνεται να αυξάνει την πιθανότητα εμπλοκής σε αυτή την συμπεριφορά (Bargh, Chen & Burrows, 1996). Αυτό το φαινόμενο λέγεται “*επίδραση του χαμαιλέοντα*” (“*chameleon effect*”) και αναφέρεται στην ασυνείδητη τάση μίμησης των στάσεων, των κινήσεων και των εκφράσεων προσώπου του ατόμου με το οποίο υφίσταται αλληλεπίδραση. Οι άνθρωποι που έχουν υψηλή ενσυναίσθηση είναι πιο πιθανόν να εκτίθενται στο φαινόμενο “*επίδραση του χαμαιλέοντα*” (Chartrand & Bargh, 1999), καθώς η ασυνείδητη μίμηση οδηγεί σε ενσυναίσθητική αντίδραση με το να πολώνει το κινητικό σύστημα του προσώπου, το οποίο έχει αποδειχθεί ότι επηρεάζει τη διάθεση (Ekman, Levenson & Friesen, 1983; Levenson, Ekman & Friesen, 1990).

Η Leslie Brothers (1989) εξετάζοντας τα νευρολογικά ευρήματα και τις συγκριτικές μελέτες

με ζώα, στρέφει την προσοχή της στην αμυγδαλή και στις διασυνδέσεις της με τη σχετική περιοχή του οπτικού φλοιού ως μέρους του βασικού κυκλώματος που βρίσκεται πίσω από την ενσυναίσθηση.

Το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής νευροψυχολογικής έρευνας προέρχεται από μελέτες με ζώα, ιδιαίτερα με τα ανθρωποειδή πρωτεύοντα θηλαστικά. Το ότι αυτά τα θηλαστικά εκδηλώνουν ενσυναίσθηση- ή “συναισθηματική επικοινωνία”, όπως προτιμά να λέει η Brothers- είναι σαφές όχι μόνο από ανέκδοτες αναφορές αλλά και από μελέτες όπως η ακόλουθη: οι πίθηκοι rhesus είχαν αρχικά εκπαιδευθεί να φοβούνται ένα κάποιο τόνο, επειδή τον άκουγαν ενώ δέχονταν ηλεκτροσόκ. Στη συνέχεια έμαθαν να αποφεύγουν το ηλεκτροσόκ σπρώχνοντας ένα μοχλό όποτε άκουγαν τον τόνο. Ύστερα, τοποθετήθηκαν ζευγάρια τέτοιων πιθήκων σε χωριστά κλουβιά, απ' όπου επικοινωνούσαν μόνο μέσω ενός κλειστού κυκλώματος τηλεόρασης, το οποίο τους επέτρεπε να βλέπουν την έκφραση του προσώπου του άλλου πιθήκου. Ο πρώτος πίθηκος, όχι όμως και ο δεύτερος, άκουγε στη συνέχεια το φριχτό ήχο, ο οποίος προκαλούσε μια έκφραση τρόμου στο πρόσωπό του. Εκείνη τη στιγμή, ο δεύτερος πίθηκος, βλέποντας τον τρόμο στο πρόσωπο του πρώτου, πίεζε το μοχλό για να εμποδίσει το ηλεκτροσόκ- μια πράξη ενσυναίσθησης (Goleman, 1998).

Έχοντας αποδείξει ότι αυτά τα θηλαστικά πράγματι διαβάζουν τις συναισθηματικές αντιδράσεις στο πρόσωπο των συντρόφων τους, οι ερευνητές εισήγαγαν με προσοχή μακριά και πολύ λεπτά ηλεκτρόδια στους εγκεφάλους των πιθήκων. Αυτά τα ηλεκτρόδια επέτρεπαν την καταγραφή της δραστηριότητας σε έναν και μοναδικό νευρώνα. Τα ηλεκτρόδια που άγγιζαν τους νευρώνες του οπτικού φλοιού της αμυγδαλής έδειχναν ότι, όταν ένας πίθηκος έβλεπε το πρόσωπο ενός άλλου, αυτή η πληροφορία οδηγούσε σε έναν νευρώνα που έστελνε πρώτα ένα νευρικό σήμα στον οπτικό φλοιό, και στη συνέχεια στην αμυγδαλή. Αυτή η διαδρομή βέβαια είναι μια σταθερή πηγή πληροφόρησης που διεγείρει συναισθηματικά. Αυτό όμως που είναι εκπληκτικό σε σχέση με τα αποτελέσματα αυτών των μελετών είναι ότι εντόπισαν επίσης νευρώνες στον οπτικό φλοιό που μοιάζουν να διεγείρονται και να στέλνουν νευρικά σήματα μόνο σε απάντηση συγκεκριμένων εκφράσεων του προσώπου, όπως είναι το απειλητικό άνοιγμα του στόματος, μια γκριμάτσα τρόμου ή μια δουλική υπόκλιση. Αυτοί οι νευρώνες είναι ξεχωριστοί από τους άλλους που βρίσκονται στην ίδια περιοχή και που αναγνωρίζουν οικεία πρόσωπα. Αυτό φαινόταν να σημαίνει ότι ο εγκέφαλος είναι εξαρχής σχεδιασμένος για να απαντά σε συγκεκριμένες συναισθηματικές εκφράσεις, άρα ότι η ενσυναίσθηση είναι ένα βιολογικό υπόβαθρο (Goleman, 1998).

Ένα άλλο αποδεικτικό στοιχείο για τον ουσιαστικό ρόλο της διαδρομής αμυγδαλής-φλοιού στην αναγνώριση και την ανταπόκριση σε συναισθήματα είναι, σύμφωνα με την Brothers (1989), η έρευνα κατά την οποία προκλήθηκαν βλάβες στις διασυνδέσεις προς και από την αμυγδαλή και τον φλοιό σε μη εξημερωμένους πιθήκους. Όταν αφέθηκαν να επιστρέψουν στις αγέλες τους, αυτοί οι πίθηκοι ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τις καθημερινές τους ασχολίες, δηλαδή να πάρουν τροφή

και να σκαρφαλώσουν στα δέντρα. Όμως, είχαν χάσει κάθε αίσθηση του πώς να αντιδρούν συναισθηματικά στους άλλους πιθήκους της παρέας τους. Ακόμα και όταν ένας πλησίαζε φιλικά, αυτοί έτρεχαν να ξεφύγουν και κατέληξαν να ζουν απομονωμένοι, αποφεύγοντας ηθελημένα κάθε επαφή με την αγέλη τους (Goleman, 1998).

Οι ίδιες αυτές περιοχές του φλοιού όπου συγκεντρώνονται οι νευρώνες που εξειδικεύουν το συναίσθημα είναι επίσης, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της Brothers (1989), αυτές με την ισχυρότερη σύνδεση με την αμυγδαλή: η αναγνώριση των συναισθημάτων εμπλέκει το κύκλωμα αμυγδαλής-φλοιού το οποίο παίζει καίριο ρόλο στην ενορχήστρωση των κατάλληλων αντιδράσεων. “Η αξία για την επιβίωση που έχει ένα τέτοιο σύστημα είναι οφθαλμοφανής στα πρωτεύοντα ανθρωποειδή” (Brothers, 1989). “Η αντίληψη της προσέγγισης ενός άλλου πλάσματος θα πρέπει να προκαλέσει ένα συγκεκριμένο πρότυπο (φυσιολογικής συμπεριφοράς) από την πλευρά του πλάσματος που αντιλαμβάνεται, και πολύ γοργά μάλιστα, πρότυπο το οποίο θα είναι προσαρμοσμένο στο κατά πόσο η πρόθεση του άλλου είναι να το δαγκώσει, να το περιποιηθεί ή να ζευγαρώσει μαζί του” (Brothers, 1989, σελ.16 , παραπομπή από τον Goleman, 1998, σελ.157-158).

Περίπου δέκα χρόνια πριν, ο Rizzolatti και οι συνεργάτες του ανακάλυψαν μία κατηγορία προκινητικών αισθησιοκινητικών νευρώνων, που τους ονόμασαν κατοπτρικούς νευρώνες (mirror neurons) (Braten, 2007), και οδήγησαν σε νέα θεώρηση σχετικά με τη νευρική βάση της ενσυναίσθησης (Preston & de Waal, 2002; Carr, Jacoboni, Dubeau, Mazziotta & Lenzi, 2003). Οι κατοπτρικοί νευρώνες πρώτα προσδιορίστηκαν στην περιοχή F5 του εγκεφάλου των πιθήκων, και έχουν την ασυνήθιστη ιδιότητα να πυροδοτούν κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης δράσεων και παρατήρησης παρόμοιων δράσεων που εκτελούν άλλα άτομα (άνθρωποι ή πίθηκοι) (Di Pellegrino, Fadiga, Fogassi, Gallese & Rizzolatti, 1992; Gallese, Fadiga, Fogassi & Rizzolatti, 1996; Rizzolatti, Fadiga, Gallese & Fogassi, 1996, παραπομπές από την Braten, 2007).

Έρευνες σε ανθρώπους που μελέτησαν την παρατήρηση των δράσεων του χεριού (Grafton et al.,1996; Iacoboni,Woods, Brass, Bakkering, Mazziotta & Rizzolatti,1999), της αλληλεπίδρασης χεριού-αντικειμένου (Johnson-Frey, Maloof, Newman-Norlund, Farrer, Inati & Grafton, 2003) και τη μίμηση των εκφράσεων προσώπου (Carr, Iacoboni, Dubeau, Mazziotta & Lenzi, 2003), έδειξαν ότι ο κάτω μετωπιαίος φλοιός, που περιλαμβάνει την περιοχή του Broca, ίσως είναι το κύριο σημείο του συστήματος μίμησης στον άνθρωπο. Η περιοχή Broca στον άνθρωπο αντιστοιχεί στην ομόλογη περιοχή F5 των πιθήκων (Rizzolatti, Fogassi & Gallese, 2002; Braten, 2007).

Οι Preston & de Waal (2002) πρότειναν ότι το κινητικό σύστημα παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο μοντέλο της αντίληψης της δράσης (perception-action model , PAM) της ενσυναίσθησης. Η ενσυναίσθηση είναι ένα μέρος μίας μεγαλύτερης κατηγορίας διαδικασιών που εξαρτώνται από τους μηχανισμούς αντίληψης-δράσης. Έτσι εισήχθη η *κινητική θεωρία της ενσυναίσθησης* (motor theory of empathy). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι ίδιοι οι προκινητικοί νευρώνες που επιδρούν στην

παραγωγή των εκφράσεων προσώπου με στόχο την έκφραση των συναισθημάτων, επιδρούν και στην αναγνώριση των συναισθημάτων των άλλων, όταν το συναίσθημα μεταδίδεται μέσω των εκφράσεων προσώπου. Έτσι, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι υπάρχουν πολλοί κατοπτρικοί νευρώνες για τις εκφράσεις προσώπου, οι οποίοι συμβάλλουν στη βίωση της ενσυναίσθησης. Οι περιοχές που έχουν σημαντική αξία στην κινητική θεωρία της ενσυναίσθησης είναι ο κοιλιακός προκινητικός φλοιός και ο παρακείμενος κάτω μετωπιαίος φλοιός (Iacoboni, Woods, Brass, Bekkering, Mazziotta & Rizzolatti, 1999; Buccino, Binkofski, Fink, Fadiga, Fogassi, Gallese, Seitz, Zilles, Rizzolatti & Freund, 2001; Carr, Iacoboni, Dubeau, Mazziotta & Lenzi, 2003), που περικλείουν τις περιοχές 44 και 45 του Brodmann, που είναι η περιοχή Broca (Amunts, Schleicher, Burgel, Mohlberg, Uylings & Zilles, 1999).

Επιπλέον, είναι γεγονός ότι το δεξί ημισφαίριο συμβάλλει στην κατανόηση των συναισθηματικών εκφράσεων των άλλων καθώς και στην παραγωγή των εκφράσεων προσώπου (Natale, Gur & Gur, 1983 ; Borod, Haywood & Koff, 1997 ; Dimberg & Petterson, 2000). Έρευνα των Leslie, Johnson-Frey & Grafton (2003) έδειξε ότι το δεξί ημισφαίριο του προκινητικού φλοιού επιδρά στην παραγωγή και αντίληψη των συναισθηματικών εκφράσεων προσώπου, εύρημα που συμφωνεί με την κινητική θεωρία της ενσυναίσθησης. Επίσης, έδειξαν ότι η δραστηριότητα του δεξιού ημισφαιρίου επιδρά στην ασυνείδητη μίμηση καθώς και ότι ο προκινητικός φλοιός του δεξιού ημισφαιρίου περιέχει κατοπτρικούς νευρώνες, οι οποίοι παίζουν σημαντικό ρόλο στην κινητική θεωρία της ενσυναίσθησης. Τέλος, παραθέτω έναν λεπτομερή ορισμό της ενσυναίσθησης που βασίζεται στην έρευνα για την νευρωνική βάση της ενσυναίσθησης.

Υπάρχει ενσυναίσθηση, λοιπόν, εάν :

- ◆ Ένα άτομο είναι σε μία συναισθηματική κατάσταση,
- ◆ Αυτή η κατάσταση είναι ισομορφική της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου ατόμου,
- ◆ Αυτή η κατάσταση εξάγεται μέσω της παρατήρησης ή της φαντασίας για την συναισθηματική κατάσταση του άλλου ατόμου,
- ◆ Ο ένας γνωρίζει ότι το άλλο άτομο είναι η πηγή της δικιάς του συναισθηματικής κατάστασης. (Wispe, 1986; Eisenberg & Fabes, 1990; De Vignemont & Singer, 2006).

2.4. Ανάπτυξη της Ενσυναίσθησης

Η ενσυναίσθηση είναι ένα κοινωνικό συναίσθημα και έχει διαπιστωθεί ότι λειτουργεί ως ηθικό κίνητρο στη συμπεριφορά του ανθρώπου, και τον προδιαθέτει να επιδιώκει το καλό για το συνάνθρωπο και να αποφεύγει αυτό που βλάπτει τους άλλους. Κατά τον Martin Hoffman, ένα παιδί μπορεί να νιώθει ενσυναίσθηση σε οποιαδήποτε ηλικία. Καθώς τα παιδιά αναπτύσσονται, όμως, η ικανότητα τους για ενσυναίσθηση διευρύνεται και γίνονται πιο ικανά να ερμηνεύουν και να ανταποκρίνονται ανάλογα στη θλίψη των άλλων (Cole & Cole, 2002b). Ειδικότερα, η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης συνδέεται άμεσα με τη συνειδητοποίηση του ατόμου για την ύπαρξη των άλλων προσώπων στο περιβάλλον του και για την κατάσταση που βρίσκονται (Hoffman, 1978, 1981, 1982, παραπομπή από τον Κακαβούλη, 1994, σελ. 118-119).

Έρευνες της δομής τους εγκεφάλου δείχνουν ότι η αντίληψη των δράσεων σχετίζεται άμεσα με τους μηχανισμούς της ενσυναίσθησης, καθώς οι εκφράσεις του σώματος αποτελούν μία ένδειξη των προθέσεων και των συναισθημάτων των ανθρώπων. Η έννοια της αναπαράστασης του εαυτού και του άλλου (Jeannerod, 1999; Decety & Sommerville, 2003) αντανακλά την ιδέα ότι η αντίληψη της συμπεριφοράς ενός άλλου ατόμου ενεργοποιεί αυτόματα την αναπαράσταση αυτής της συμπεριφοράς στο ίδιο το άτομο. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τις φυσιολογικές λειτουργίες του νευρικού συστήματος, ειδικότερα τις λειτουργίες της δράσης και της αντίληψης, οι οποίες διαπλέκονται, δηλαδή η δράση οδηγεί στην αντίληψη και η αντίληψη στη δράση. Αυτές οι λειτουργίες αναπτύσσονται αμέσως μετά τη γέννηση (Decety & Jackson, 2004). Η έρευνα των τελευταίων χρόνων έχει δείξει ότι η αυτόματη δραστηριότητα (σε πολλές φλοιώδεις και υποφλοιώδεις περιοχές του εγκεφάλου) αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του νευρικού συστήματος των βρεφών (O' Donovan, 1999). Έτσι το ανθρώπινο ον, όπως και άλλα θηλαστικά, γεννιέται με όργανα που του εξασφαλίζουν σχέσεις με το εξωτερικό περιβάλλον (Decety, 2002a, παραπομπή από τους Decety & Jackson, 2004).

Η μιμητική συμπεριφορά των νεογνών αποτελεί την καλύτερη ένδειξη για τη λειτουργία του μηχανισμού αντίληψης-δράσης, αμέσως μετά τη γέννηση. Όμως, αυτή η πρόωγη μίμηση δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσω ενός απλού μηχανισμού κινητικής συμπεριφοράς, αλλά είναι μία γενική αντίδραση διέγερσης, δηλαδή μία νευρική δραστηριότητα που παράγεται αυθόρμητα κατά τη διάρκεια της αντίληψης των κινήσεων, των χειρονομιών και γενικότερα των δράσεων που εκτελούνται από ένα άλλο άτομο (Viviani, 2002; Meltzoff & Decety, 2003). Η αυθόρμητη κινητική δραστηριότητα παρέχει στα νεογνά τις αναγκαίες συνθήκες για την επίτευξη της φυσικής αλληλεπίδρασης με τους άλλους (Decety, 2002a). Ο Trevarthen θεώρησε την νεογνική μίμηση ως μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές συγκινησιακές και κοινωνικές εκδηλώσεις της έμφυτης διυποκειμενικότητας, και το νεογνό όχι ένα προ-διαλογικό αλλά ένα διαλογικό ον (Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1999, 2007; Trevarthen, 1992a,b, 1993, 1997, παραπομπές από τους Κουγιουμουτζάκης,

Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη, 2007). Τα νεογνά πριν από τη γέννηση ακούν και αμέσως μετά τον τοκετό δείχνουν μία προτίμηση στα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της φωνής της μητέρας τους και έλκονται από την ανθρώπινη φωνή (DeCasper, 1992a,b).

Ο Trevarthen υποστηρίζει ότι τα βρέφη διαθέτουν μια έμφυτη ικανότητα για διυποκειμενικότητα, δηλαδή μια εγγενή ικανότητα για αμοιβαία αναγνώριση και επικοινωνιακή συναλλαγή, μια εγγενή ευαισθησία προς εξειδικευμένες εκφραστικές κινήσεις επικοινωνίας, μια διεργασία κατά την οποία συντελείται μεταβίβαση των νοητικών περιεχομένων των δύο συντρόφων. Στη διυποκειμενική επικοινωνία συντελείται ένα είδος “διαβάσματος” του υποκειμενικού κόσμου του άλλου- των κινήτρων, των συγκινήσεων, των προθέσεων, των προσδοκιών, της επίγνωσης, των ιδεών του άλλου. Η έμφυτη διυποκειμενικότητα στη θεωρία του Trevarthen θεωρείται ως η παρωθητική δύναμη, το κίνητρο και ο ρυθμιστής της ανθρώπινης ψυχολογικής ανάπτυξης. Ρυθμίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις, ωθεί τους ανθρώπους σε συνεργασία με επίγνωση και σκοπούς, προικίζει τα βρέφη με την ικανότητα αναγνώρισης και ελέγχου των προθέσεων επικοινωνίας και με την ικανότητα του μοιράσματος. “Η διυποκειμενική ικανότητα αυτορρυθμίζεται, αναζητώντας ερεθίσματα σε έναν κόσμο όπου οι ουσίες των προσώπων και των φυσικών (άψυχων) αντικειμένων είναι πολύ διαφορετικές” (Trevarthen, 1980, σελ. 70, παραπομπή από τους Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη, 2007).

Γι' αυτό, υποστηρίζει ο Trevarthen, υπάρχουν δύο έμφυτα είδη κινήτρων, ένα για τα πρόσωπα και ένα για τα πράγματα. Στη διυποκειμενική επικοινωνία οι δύο σύντροφοι συμβιώνουν μοιραζόμενοι ο ένας το περιεχόμενο του νου του άλλου- η υποκειμενική εμπειρία καθίσταται διυποκειμενική ακριβώς λόγω αυτού του μοιράσματος. Εκτός από τα μοιράσματα, η έμφυτη διυποκειμενικότητα διαμορφώνει στοιχειώδεις μη λεκτικές και λεκτικές πράξεις και χειρονομίες, οι οποίες είναι συντονισμένες, και όταν εκδηλώνονται, αναδύονται με μια προβλέψιμη σειρά. Παράλληλα η διυποκειμενικότητα παράγει αναπαραστάσεις του εαυτού, του άλλου και της ρέουσας αλληλεπίδρασής τους και εικόνες των κινήσεων των χεριών και των εκφράσεων του προσώπου, αναγκαίες για την ταύτιση με τη μίμηση του άλλου (Trevarthen & Hubley, 1978, σελ. 213; Trevarthen, 1982, 1992b, 2007, παραπομπές από τους Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη, 2007). Η διυποκειμενική επικοινωνία, λοιπόν, αποτελεί μία συμπεριφορά πρώιμης ενσυναίσθησης, καθώς τα παιδιά αντιδρούν με ευαισθησία στην υποκειμενική κατάσταση των άλλων (Decety & Jackson, 2004). Επιπλέον ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι βρέφη ακόμη και δύο ημερών κλαίει όταν ακούνε το το κλάμα άλλων βρεφών (Martin & Clark, 1987). Η Nancy Eisenberg (1992) αποκαλεί αυτό το φαινόμενο “μεταδοτική συγκίνηση”. Αυτά τα πρώιμα “κλάματα συμπάθειας” είναι συναφή με έμφυτα αντανεκλαστικά, δηλαδή τα βρέφη ανταποκρίνονται σαν να μοιράζονται τα συναισθήματα των άλλων (Cole & Cole, 2002a).

Παράλληλα, η διυποκειμενική επικοινωνία των βρεφών, δείχνει ότι υπάρχει κάποια διάκριση

του εαυτού από τους άλλους, αμέσως μετά τη γέννηση. Ο Neisser (1991) πρότεινε ότι η επίγνωση του εαυτού έχει δύο μορφές: α) τον “οικολογικό εαυτό”, που διαμορφώνεται μέσω των αλληλεπιδράσεων με το σώμα και β) τον “διαπροσωπικό εαυτό”, που δημιουργείται μέσω των αλληλεπιδράσεων με τους άλλους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον Gibson (1979) οι βάσεις του εαυτού αρχίζουν μετά τη γέννηση, καθώς τα βρέφη αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους όταν δρουν στο περιβάλλον. Είναι γεγονός ότι τα βρέφη δύο μηνών μιμούνται ανθρώπινες δράσεις αλλά όχι αντικείμενα (Legerstree, 1991). Οι Melzoff & Gopnik (1993) υποστήριξαν ότι η κατανόηση των βρεφών για τις δράσεις των ανθρώπων, διαμέσου τις μίμησης, προέρχεται κατά μέρος από την αντίληψή τους ότι είναι “σαν κι αυτά”, δηλαδή ότι τους μοιάζουν. Όμως, η διάκριση του εαυτού από τον άλλο, είναι το αρχικό σημείο που οδηγεί στην κοινωνική αντίληψη, και όχι το μεσουράνημα (Meltzoff, 2002).

Η αναπτυξιακή μελέτη δείχνει ότι η ικανότητα της κατανόησης της προοπτικής του άλλου αναπτύσσεται σταδιακά στον άνθρωπο. Όσον αφορά τα συναισθήματα, τα παιδιά περίπου δεκαοχτώ μηνών δείχνουν μία ανερχόμενη επίγνωση της υποκειμενικότητας των συναισθημάτων των άλλων ατόμων. Από αυτή την ηλικία, για παράδειγμα, τα παιδιά κατανοούν ότι οφείλουν να δώσουν ένα κομμάτι φαγητό (π. χ. τυρί) στο οποίο ο ερευνητής αντιδρά με ευχαρίστηση από ένα φαγητό (π.χ. σοκολάτα) στο οποίο ο ερευνητής αντιδρά δείχνοντας αηδία, ακόμη κι αν τα παιδιά προτιμούν το τελευταίο φαγητό, αντιθέτως τα παιδιά 14 μηνών δεν κατανοούν την όλη διαδικασία (Repacholi & Gopnik, 1997). Αυτό το εύρημα φαίνεται να αποτελεί το πρώτο ενσυναισθητικό γεγονός, καθώς τα παιδιά σε αυτή την ηλικία επιδεικνύουν κάποια μικρή ικανότητα στο να αιτιολογούν μη εγωκεντρικά, όσον αφορά τις επιθυμίες των άλλων (Flavell, 1999).

Πράγματι, κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου της ζωής, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν τις υποκειμενικές και αντικειμενικές πλευρές του εαυτού και των άλλων. Μεταξύ 18 και 24 μηνών, τα παιδιά αρχίζουν να αναγνωρίζουν τη μορφή τους στον καθρέπτη, να εκφράζουν συνειδητά τα συναισθήματά τους, όπως η ντροπή (Lewis, Sullivan, Stanger & Weiss, 1989), να επικοινωνούν με τους συνομηλίκους τους μέσω της συντονισμένης μίμησης δραστηριοτήτων (Asendorpf, Warkeutin, Baudonniere, 1996), να συνεργάζονται με συνομηλίκους (Brownell & Carriger, 1990) και να αντιδρούν με ενσυναίσθηση στη δυσφορία των άλλων (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow & King, 1979).

Η ψυχολόγος Vasudevi Reddy (2003) πρότεινε ότι τα παιδιά έχουν γνώση της αμεσότητας της προσοχής των άλλων, πριν το γεγονός της ένωσης της προσοχής. Επίσης υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της επίγνωσης της προσοχής κατά τη διάρκεια των πρώτων δύο ετών μπορεί να εξηγηθεί βάση της επέκτασης της κατανόησης στην προσοχή αντικειμένων. Οι Asendorpf & Baudonniere (1993) πρότειναν ότι η αυτοεπίγνωση και οι άλλες μορφές επίγνωσης αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια του δεύτερου έτους, καθώς και οι δύο μορφές της αντίληψης βασίζονται σε μία κοινή γνωστική ικανότητα: την ικανότητα για δευτερεύουσα αναπαράσταση. Η αυτοεπίγνωση, λοιπόν, προϋποθέτει

την ικανότητα δευτερογενούς αναπαράστασης διότι ο εαυτός ως αντικείμενο γνώσης/κατανόησης αποτελεί μία δευτερογενή αναπαράσταση. Επίσης, η επίγνωση του άλλου προσώπου προϋποθέτει την κατανόηση της προοπτικής του άλλου. Επομένως, αυτό το πλαίσιο συμβάλλει στην αύξηση της κοινωνικογνωστικής ικανότητας του παιδιού κατά τη διάρκεια του δεύτερου έτους (Decety & Jackson, 2004). Η Zahn-Waxler και οι συνεργάτες της (1992) υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές και γνωστικές ικανότητες, καθώς και η εμφανιζόμενη ικανότητα να φαντάζονται και να υποκρίνονται, μπορεί να βοηθούν τα παιδιά να συνδέουν την εμπειρία των άλλων με τη δική τους και έτσι να την καταλαβαίνουν καλύτερα (Cole & Cole, 2002b, σελ.246).

Η Dunn (1988) αναφέρει ότι η τάση των μικρών παιδιών να παρηγορούν το στενοχωρημένο αδερφό τους αυξάνεται μεταξύ 15 και 36 μηνών, όπως θα περίμενε κανείς βάσει των παρατηρήσεων της Zahn-Waxler και των συνεργατών της. Βρήκε, όμως, ότι αυτή η παρηγοριά προσφέρεται μόνο αν το παιδί δεν είναι εκείνο που προκάλεσε τη στενοχώρια του αδερφού του. Επιπλέον, παιδιά κάθε ηλικίας παρατηρήθηκαν μερικές φορές να ανταποκρίνονται στη θλίψη των αδερφών τους γελώντας ή προσπαθώντας να χειροτερέψουν τα πράγματα (Cole & Cole, 2002b, σελ. 246). Τέτοιες παρατηρήσεις στο σπίτι των παιδιών καθιστούν σαφές ότι ο τρόπος που ανταποκρίνονται τα παιδιά στη θλίψη των αδερφών τους εξαρτάται, ως ένα βαθμό, από τη φύση της προηγούμενης σχέσης τους. Δεν είναι παράδοξο ότι το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την ανταπόκριση προς στους συμμαθητές τους. Στον παιδικό σταθμό, τα παιδιά 3 και 4 ετών είναι πιθανότερο να ανταποκριθούν με τρόπο που φανερώνει προ-κοινωνική συμπεριφορά στη θλίψη παιδιών με τα οποία είχαν μέχρι τότε φιλικές σχέσεις, και όχι σε άλλα παιδιά (Farver & Branstetter, 1994 , παραπομπή από τους Cole & Cole, 2002b, σελ. 246).

Σύμφωνα με την γνωστικο-κοινωνική θεωρία του Hoffman (1988), στο δεύτερο έτος τα παιδιά αναπτύσσουν την εγωκεντρική ενσυναίσθηση (δεύτερο στάδιο ανάπτυξης της ενσυναίσθησης). Το βρέφος κατά την πορεία της γνωστικής του ανάπτυξης στο δεύτερο έτος, σύμφωνα με τη θεωρία του Piaget, αποκτά “τη μονιμότητα του αντικειμένου”, κατανοεί δηλαδή ότι ένα αντικείμενο συνεχίζει να υπάρχει και όταν εξαφανιστεί από το οπτικό του πεδίο. Παράλληλα, αναπτύσσεται σε αυτό η συνείδηση ότι ο εαυτός του και τα άλλα πρόσωπα γύρω του είναι ξεχωριστές οντότητες. Το βρέφος τώρα είναι σε θέση να κατανοεί ότι ένα άλλο πρόσωπο βρίσκεται σε λύπη, αλλά δεν γνωρίζει ποια είναι η εσωτερική του κατάσταση ή τι ακριβώς νιώθει το πρόσωπο αυτό. Τότε μπορεί να πιστεύει ότι αυτό που νιώθει το άλλο πρόσωπο είναι το ίδιο με αυτό που νιώθει το ίδιο. Για παράδειγμα, ένα αγοράκι 18 μηνών πήγε να φέρει τη μητέρα του για να παρηγορήσει και να βοηθήσει ένα άλλο παιδάκι που έκλαιγε, ας ήταν η μητέρα του παιδιού αυτού παρούσα. Η συμπεριφορά αυτή, αν και είναι ακόμη συγκεχυμένη, δείχνει ότι το παιδί αντιδρά με ένα αντίστοιχο συναίσθημα που αντιλαμβάνεται ότι έχει ένα άλλο πρόσωπο (Κακαβούλης, 1994).

Η ενσυναίσθηση, λοιπόν, περίπου στο δεύτερο έτος αποτελεί ένδειξη προκοινωνικής

συμπεριφοράς (όπως το μοίρασμα, η βοήθεια, η φροντίδα και η έκφραση συμπαράστασης) (Cole & Cole, 2002b), που είναι ενδεικτική του ενδιαφέροντος του παιδιού για άλλα άτομα (Denham, 1998). Μελέτες σε δίχρονα παιδιά δείχνουν ότι διαθέτουν τις απαραίτητες γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές ικανότητες για να εκφράζουν το ενδιαφέρον τους στη δυσφορία των άλλων (Bretherton, Fritz, Zahn-Waxler & Ridgeway, 1986; Denham, 1998). Αυτή την περίοδο της ανάπτυξης, τα παιδιά βιώνουν ενσυναισθητικό ενδιαφέρον “υπέρ του θύματος”, αντιλαμβάνονται τις δυσκολίες των άλλων προσώπων και αντιδρούν επιτυχώς μέσω της παροχής υποστήριξης και βοήθειας (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner & Chapman, 1992). Επίσης, αρχίζουν να εκφράζουν το ενδιαφέρον τους λεκτικά και να κάνουν υποδείξεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος (Cole & Cole, 2002b).

Στην ηλικία των 2-3 ετών, σύμφωνα με τον Hoffman (1988) (τρίτο στάδιο ανάπτυξης της ενσυναίσθησης), το παιδί αρχίζει να υποδύεται ρόλους, να συνειδητοποιεί δηλαδή ότι μπορεί το ίδιο να κάνει αυτό που συνήθως κάνει ένα πρόσωπο του περιβάλλοντός του. Η συνειδητοποίηση των ρόλων των άλλων προσώπων τού δίνει την αίσθηση ότι τα συναισθήματα των άλλων μπορεί να είναι διαφορετικά από τα δικά του. Καταλαβαίνει ότι ο καθένας έχει δικές του ανάγκες και αντιδρά με το δικό του τρόπο στα διάφορα γεγονότα. Αυτό κάνει το παιδί να ανταποκρίνεται πιο πολύ στις εκδηλώσεις των συναισθημάτων των άλλων. Επιπλέον με την ανάπτυξη της γλώσσας και τον εμπλουτισμό της ομιλίας του με συναισθηματικές εκφράσεις, το παιδί νιώθει ενσυναίσθηση για μια ποικιλία συναισθηματικών καταστάσεων που γίνονται όλο και πιο πολύπλοκες, για να φθάσει τελικά να συμμερίζεται ακόμη και αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα. Η εκδήλωση ενσυναίσθησης του παιδιού για τη λύπη ενός προσώπου μπορεί, για παράδειγμα, να σημαίνει κατανόηση της επιθυμίας του προσώπου αυτού να μη νιώθει υποχρέωση ή ευγνωμοσύνη, αν στη λύπη του δεν έλαβε βοήθεια από κανέναν (Κακαβούλης, 1994).

Σύμφωνα με τον Hoffman (1988), στις ηλικίες 6-9 ετών (τέταρτο στάδιο της ανάπτυξης της ενσυναίσθησης) το παιδί αναπτύσσει την έννοια του εαυτού του και των άλλων ως προσώπων που έχουν συνεχή ύπαρξη και ξεχωριστή ιστορία και ταυτότητα. Τώρα συνειδητοποιεί ότι οι άλλοι νιώθουν ευχαρίστηση ή πόνο όχι μόνο στο άμεσο παρόν, αλλά και ότι μπορεί να έχουν ζήσει τέτοιες καταστάσεις και στο παρελθόν ή ακόμη να δοκιμάσουν και στο μέλλον. Κατά συνέπεια, ενώ ένα παιδί μπορεί να αντιδρά με ενσυναίσθηση στη λύπη ενός προσώπου που νιώθει σε μια δεδομένη στιγμή, το ίδιο παιδί μπορεί να νιώθει έντονη ενσυναίσθηση, όταν πληροφορείται ότι η λύπη δεν είναι παροδική, αλλά προέρχεται από κάποια χρόνια αιτία. Το συναίσθημα που προκαλείται τότε συνδυάζεται με τη νοητική αναπαράσταση του βαθμού της δυστυχίας ή της στέρησης του άλλου. Επίσης φαίνεται ότι, καθώς αναπτύσσεται στο παιδί η ικανότητα να σχηματίζει κοινωνικές έννοιες, η ενσυναίσθηση μπορεί να συνδυαστεί με τη νοητική αναπαράσταση της δυστυχίας μιας ολόκληρης ομάδας ή τάξης ανθρώπων, όπως φτωχών, καταπιεσμένων, περιθωριακών ή ατόμων με σωματικά ή

ψυχικά μειονεκτήματα. Το επίπεδο αυτό της ενσυναίσθησης κοινωνικών ομάδων μπορεί να αποτελέσει ένα ισχυρό κίνητρο, ιδιαίτερα στην εφηβική ηλικία, για την ανάπτυξη κάποιας ηθικής ή πολιτικής ιδεολογίας με κύριο στόχο τη συμπαράσταση και ανακούφιση ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική κατάσταση (Κακαβούλης, 1994, σελ. 120-121).

Όταν το άτομο έχει περάσει τα τέσσερα στάδια γνωστικο-κοινωνικής και συναισθηματικής ανάπτυξης, και κατ' επέκταση της ενσυναίσθησης, είναι ήδη ώριμο να κατανοεί την κατάσταση κάποιου που πονά, κινδυνεύει ή βρίσκεται σε δυστυχία και να νιώθει ενσυναίσθηση γι' αυτόν. Οι πληροφορίες για την κατάσταση των άλλων είναι λεκτικές και μη λεκτικές εκφράσεις από τα πρόσωπα που δυστυχούν, γνώσεις των συνθηκών που βρίσκονται και προσωπικές συναισθηματικές εμπειρίες (Κακαβούλης, 1994, σελ. 122).

Τα παιδιά, ωστόσο, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη γενικότερη ευαισθησία τους απέναντι στη συγκινησιακή ταραχή των άλλων ανθρώπων, αντιδρώντας άλλα με ενδιαφέρον και συμμετοχή και άλλα με απομόνωση. Μια σειρά μελετών της Marian Radke-Yarrow και της Carolyn Zahn-Waxler (1984) στο Εθνικό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας έδειξε ότι ένα μεγάλο μέρος αυτής της διαφοράς στην ενσυναισθητική συμμετοχή είχε να κάνει με τον τρόπο που τα παιδιά ήταν πιο ενσυναισθητικά όταν η διαπαιδαγώγησή τους εφιστούσε την προσοχή στην κακή συμπεριφορά του παιδιού που προκαλούσε δυστυχία στους άλλους: “Κοίταξε τώρα πόσο τη στενοχώρησες” αντί του “Αυτό που έκανες ήταν κακό”. Βρήκαν επίσης ότι η ενσυναίσθηση των παιδιών αναπτύσσεται και καθώς τα παιδιά βλέπουν πώς αντιδρούν οι άλλοι στη στενοχώρια τρίτων προσώπων. Μιμούμενα αυτό που βλέπουν, τα παιδιά αναπτύσσουν μια γκάμα ενσυναισθητικής ανταπόκρισης, ιδιαίτερα στο να βοηθούν άλλους ανθρώπους που βρίσκονται σε άσχημη κατάσταση (Goleman, 1998).

2.5. Συναισθηματική Αντίληψη-Ενσυναίσθηση: Ανασκόπηση Ερευνών

Ένας από τους κύριους στόχους της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνήσει τη σχέση της συναισθηματικής αντίληψης με την ενσυναίσθηση και τις στρατηγικές προσέγγισης κοινωνικών καταστάσεων σε μαθητές Ε' και ΣΤ' Δημοτικού.

Η Συναισθηματική Επίγνωση αποτελεί μια διάσταση της Συναισθηματικής Νοημοσύνης και ορίζεται ως η βασική ικανότητα αντίληψης των συναισθηματικών ερεθισμάτων στον εαυτό και στους άλλους (Mayer & Salovey, 1997, παραπομπή από τους Warwick & Nettelbeck, 2004). Ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν την αναγνώριση των συναισθηματικών εκφράσεων προσώπου, είναι το φύλο.

Έρευνες, σε ενήλικο πληθυσμό, έχουν δείξει ότι οι γυναίκες είναι πιο ακριβείς (Hall, 1978; Ladavas, Umilta & Ricci-bitti, 1980; Rotter & Rotter, 1988; Thayer & Johnsen, 2000; Callerino, Borghetti & Sartucci, 2004; Hall & Matsumoto, 2004; Kafetsios, 2004; Hampson, van Anders & Mullin, 2006; Guntekin & Basar, 2007; Proverbio, Matarazzo, Brignone, Del Zotto & Zani, 2007) αλλά και πολύ πιο γρήγορες από ότι οι άνδρες στο να αναγνωρίζουν σωστά ένα συναίσθημα, ακόμα και όταν διαθέτουν ελάχιστες πληροφορίες για το ερέθισμα που τους παρουσιάζεται (Hall & Matsumoto, 2004). Οι εξελικτικές θεωρίες επιβεβαιώνουν την γυναικεία υπεροχή στην Συναισθηματική Επίγνωση, καθώς αυτή η υπεροχή προέρχεται από την υπευθυνότητα της γυναίκας για την ανατροφή των παιδιών της (Babchuk, Hames, & Thompon, 1985, παραπομπή από τους Proverbio, Matarazzo, Brignone, Del Zotto & Zani, 2007). Πιο συγκεκριμένα, η “υπόθεση προαγωγής του δεσμού” αποτελεί ένδειξη είτε για την υπεροχή της γυναίκας στην αναγνώριση και τον διαχωρισμό των συναισθηματικών εκφράσεων προσώπου (“attachment promotion” hypothesis), είτε για την υπεροχή της που περιορίζεται όμως μόνο στην αναγνώριση των αρνητικών συναισθημάτων (“υπόθεση καταλληλότητας της απειλής” - “fitness threat” hypothesis) (Hampson, van Anders & Mullin, 2006).

Έρευνες επίσης, έχουν δείξει ότι τα δύο φύλα διαθέτουν διαφορετικά μοτίβα ενεργοποίησης εγκεφαλικών δομών, όπως η αμυγδαλή, κατά τη διάρκεια της Συναισθηματικής Αντίληψης (Killgore, & Yurgelun-Todd, 2001), αλλά και διαφορετικά μοτίβα ανάπτυξης των εγκεφαλικών περιοχών που είναι υπεύθυνες για την αναγνώριση των συναισθηματικών εκφράσεων προσώπου (Killgore, & Yurgelun-Todd, 2001; Yurgelun-Todd, 2004).

Τέλος, επιπλέον λόγοι, οι οποίοι ενισχύουν αυτό το πλεονέκτημα των γυναικών, μπορεί να είναι τόσο οι διαφορές μεταξύ ανδρών – γυναικών στην βιολογική τους ωρίμανση, τα κοινωνικά στερεότυπα του φύλου (Block, 1983; Crick & Dodge, 1994 , παραπομπή από τον McClure, 2000; Mostow, Izard, Fine & Trentacosta, 2002), όσο και η μίμηση των κοινωνικών προτύπων (Richmond, McCrosket & Payne, 1991).

Συνεπώς, τα διαφορετικά μοτίβα της συναισθηματικής συμπεριφοράς των δύο φύλων μπορεί να προέρχονται από την πρώιμη αλληλεπίδραση των παιδιών με τους γονείς τους. Η “συναισθηματική αγωγή” που λαμβάνουν τα δύο φύλα διαφέρει από την βρεφική τους ηλικία (Eagly & Johnson, 1990; Kuebli & Fivish, 1992, παραπομπές από τους Proverbio, Matarazzo, Brignone, Del Zotto & Zani, 2007). Έρευνες έχουν δείξει ότι οι μητέρες των κοριτσιών είναι πιο εκφραστικές από τις μητέρες των αγοριών (Fogel, Toda & Kawai, 1988) και ανταποκρίνονται περισσότερο στις συναισθηματικές αντιδράσεις των κοριτσιών από ό,τι των αγοριών (Fabes, Eisenberg, Karbon, Bernzweig, Speer & Carlo, 1994). Ενδιαφέρον είναι το εύρημα ότι οι μητέρες σχολιάζουν πιο συχνά τις συναισθηματικές αντιδράσεις των κοριτσιών από ό,τι των αγοριών στην ηλικία των 18 μηνών. Επίσης, έχει βρεθεί ότι στην ηλικία των 24 μηνών τα κορίτσια εκφράζουν πιο συχνά σε σχέση με τα αγόρια τις συναισθηματικές τους εμπειρίες (Dunn, Bretherton & Munn, 1987).

Η έκφραση των συναισθημάτων, από πολιτισμική άποψη, είναι πιο αποδεκτή για τις γυναίκες από ότι για τους άνδρες. Η μίμηση των κοινωνικών προτύπων, ιδιαίτερα στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, συμβάλλει στη διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των δύο φύλων. Τα μικρά αγόρια και κορίτσια παρατηρούν διαρκώς και μιμούνται αρχικά τα οικογενειακά και αργότερα τα κοινωνικά μοντέλα. Ταυτόχρονα, ο κοινωνικός περίγυρος παρέχει αμοιβές στα παιδιά, όταν αυτά συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα κοινωνικά στερεότυπα, ενώ αντίθετα, όταν αντιγράφουν χαρακτηριστικές συμπεριφορές του αντίθετου φύλου, αποθαρρύνονται ή και τιμωρούνται (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998, σελ.152). Τα δυτικά κοινωνικά στερεότυπα απαιτούν από τις γυναίκες να είναι εκδηλωτικές, ευαίσθητες, υποστηρικτικές και να υποκύπτουν στις απαιτήσεις των άλλων. Αντίθετα οι άνδρες πρέπει να είναι ανεξάρτητοι, αποφασιστικοί και να έχουν ισχυρή αυτοπεποίθηση (Richmond, McCroskey & Payne, 1991). Έτσι, οι άνδρες αποφεύγουν να δείχνουν ενσυναίσθηση προς άλλους άνδρες, φοβούμενοι τον κοινωνικό αποκλεισμό, την αποθάρρυνση και την τιμωρία από τον κοινωνικό τους περίγυρο, καθώς είναι πιθανό να θεωρηθούν ως ομοφυλόφιλοι από τον κοινωνικό τους περίγυρο (Bryant, 1982). Συνεπώς οι γυναίκες αναπτύσσουν περισσότερο την τάση για ενσυναίσθηση καθώς κατανοούν περισσότερο τα λεκτικά και μη λεκτικά μηνύματα που ενυπάρχουν στη συμπεριφορά των άλλων (Proverbio, Matarazzo, Brignone, Del Zotto & Zani, 2007).

Όσο αφορά τώρα τη Συναισθηματική Αντίληψη και το φύλο στα παιδιά, τα αποτελέσματα των ερευνών είναι αντικρουόμενα. Μερικές έρευνες δεν έχουν βρει διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα (Leppanen, & Hietanen, 2001). Ωστόσο, άλλες ενισχύουν την άποψη ότι τα κορίτσια διαθέτουν μεγαλύτερη ικανότητα αναγνώρισης των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου (Block, 1983; McClure, 2000, παραπομπή από τους Leppanen, & Hietanen, 2001). Επιπλέον, μερικά ευρήματα μελετών δείχνουν ότι οι διαφορές αυτές εντοπίζονται μόνο στην αναγνώριση των εκφράσεων του θυμού και της λύπης, και δεν αντανακλούν συνολικές διαφορές στην ικανότητα αναγνώρισης των

συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου (Reichenbach & Master, 1983; Stoddart, 1985). Έρευνα που μελέτησε την Συναισθηματική Επίγνωση βρήκε μια σημαντική αλληλεπίδραση ηλικίας – φύλου στην ικανότητα των παιδιών να αναγνωρίζουν συναισθήματα. Πιο συγκεκριμένα, περίπου στην ηλικία των έξι ετών τα κορίτσια έχουν καλύτερη επίδοση από ότι τα αγόρια στις δοκιμασίες που απαιτούν αναγνώριση των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου. Καθώς όμως η ηλικία αυξάνεται, δεν υπάρχουν διαφορές στη συναισθηματική επίγνωση ανάμεσα στα κορίτσια και στα αγόρια (Harrigan, 1984).

Όσον αφορά τη ηλικία, έρευνες έχουν δείξει ότι η αντίληψη των συναισθημάτων αυξάνεται με την πάροδο της ηλικίας (Feshbach & Roe 1968; Harris & Lipian, 1984; Lennon & Eisenberg 1987; Strayer, 1993 , παραπομπή από τους Strayer & Roberts, 1997) εξαιτίας της αυξανόμενης γνωστικής ικανότητας των παιδιών να επεξεργάζονται και να ερμηνεύουν τα συναισθήματα (Harter, 1986). Ωστόσο, είναι γεγονός ότι στο τέλος της προσχολικής ηλικίας τα παιδιά είναι ικανά να αναγνωρίζουν τις βασικές συναισθηματικές εκφράσεις και καταστάσεις και να μιλούν με νόημα τόσο για τα δικά τους συναισθήματα όσο και των άλλων ανθρώπων (Saarni, 1990; Denham, Zoller & Couchoud, 1994 , παραπομπή από τους Roberts & Strayer, 1996). Η αναγνώριση των διαφόρων συναισθημάτων ,όμως, αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό. Συγκεκριμένα, τα μικρότερα παιδιά (3-6 ετών) αναγνωρίζουν τη χαρά, τη λύπη και το θυμό πιο εύκολα από ό,τι το φόβο, την αηδία και την έκπληξη. Η αναγνώριση των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου έχει βρεθεί ότι σταθεροποιείται περίπου στην ηλικία των 9-12 ετών (Odom & Lemond, 1976; Harrigan, 1984, παραπομπή από τους Leppanen & Hietanen, 2001).

Μια σειρά ερευνών έχει δείξει ότι η ικανότητα αναγνώρισης συναισθηματικών εκφράσεων προσώπου σχετίζεται με την κοινωνική ικανότητα, στοιχείο της οποίας αποτελούν οι στρατηγικές αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων (Edwards, Manstead & MacDonald, 1984; Custrini & Feldman, 1989; Nowicki & Duke, 1992; 1994; Dunn, 1999 , παραπομπή από τους Leppanen & Hietanen, 2001; McElwain & Volling, 2002). Στη παραπάνω σχέση φαίνεται να υπερτερούν τα κορίτσια, καθώς αυτά υιοθετούν πιο συχνά από τα αγόρια στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν καταστάσεις συγκρούσεων, ενδιαφέρονται περισσότερο από τα αγόρια για τη συναισθηματική κατάσταση των άλλων και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις κοινωνικο-συναισθηματικές ενδείξεις, όταν καθοδηγούν και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους (Custrini, & Feldman, 1989; Leppanen, Hietanen, 2001). Ωστόσο, αποτελέσματα άλλων ερευνών δεν έδειξαν διαφορές φύλου ανάμεσα στη σχέση της Συναισθηματική Επίγνωσης και των στρατηγικών προσέγγισης κοινωνικών καταστάσεων (Edwards, Manstead & MacDonald, 1984; Nowicki & Duke, 1992; 1994).

Η ενσυναίσθηση έχει οριστεί ως η κατανόηση της συναισθηματικής και γνωστικής κατάστασης του άλλου και η βίωση ταυτόσημων ή παρόμοιων συναισθημάτων με τους άλλους (Eisenberg & Lennon, 1983 , παραπομπή από τους Lennon, Eisenberg & Carroll, 1986; Eisenberg &

Miller, 1987, παραπομπή από τους Roberts & Strayer, 1996).

Τα αποτελέσματα σύγχρονων ερευνών δείχνουν ότι η ενσυναίσθηση εμπεριέχει μία γνωστική (cognitive) και μία συναισθηματική (affective) διάσταση. Και οι δύο ωστόσο διαστάσεις της ενσυναίσθησης τονίζουν την αναγνώριση των συναισθημάτων και την ένδειξη συμπόνοιας (sympathy) προς τους άλλους ανθρώπους (Kaukiainen, Bjorkqvist, Lagerspetz, Osterman, Salmivalli, Rothberg & Ahlborn, 1999). Ο Davis (1983) (παραπομπή από τους Henry, Sager & Plunkett, 1996) ανέφερε δύο γνωστικές διαστάσεις της ενσυναίσθησης : α) την φαντασία (fantasy) – ή τη χρήση της φαντασίας με σκοπό τη βίωση των συναισθημάτων και δράσεων των διάφορων χαρακτήρων στις ταινίες, στα βιβλία ή σε άλλες δημιουργικές εργασίες και β) την κατανόηση της προοπτικής του άλλου (perspective taking). Επιπλέον, περιέγραψε δύο συναισθηματικές διαστάσεις της ενσυναίσθησης : α) το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον (empathic concern), που χαρακτηρίζεται από σεβασμό και συμπόνοια για τα συναισθήματα του άλλου ατόμου, και β) την προσωπική δυσφορία (personal distress), που αφορά μία αντίδραση σε δύσκολες διαπροσωπικές καταστάσεις και χαρακτηρίζεται από συναισθήματα στενοχώριας και άγχους.

Όσον αφορά το φύλο, έρευνες έχουν δείξει ότι οι γυναίκες υπερέχουν και στις δύο διαστάσεις της συναισθηματικής ενσυναίσθησης καθώς και στη μία διάσταση της γνωστικής ενσυναίσθησης (την φαντασία), ωστόσο δεν παρουσιάζονται διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στη διάσταση κατανόηση της προοπτικής του άλλου, της γνωστικής ενσυναίσθησης (Mehrabian & Epstein 1972; Hoffman & Levine 1976; Sagi & Hoffman 1976; Hoffman 1977; Adams, Schvaneveldt & Jenson, 1979; Henry, Sager & Plunkett, 1996). Άλλες έρευνες, όμως, που λαμβάνουν υπόψιν την ενσυναίσθηση ως ένα συνδυασμό των δύο διαστάσεών της, έχουν δείξει ότι οι γυναίκες σε κάθε αναπτυξιακό στάδιο ,εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης από τους άνδρες (Hoffman, 1975; Haviland & Malatesta, 1981; Roberts & Strayer, 1996 , παραπομπή από τους Riggio, Tucker & Coffaro, 1989; Bryant, 1982; Lennon & Eisenberg, 1987; Strayer & Roberts, 1997; Hojat, Gonnella, Masca, Mangione, Vergare, & Magee, 2002; Austin, Evans, Goldwater & Potter, 2005).

Όσον αφορά την ηλικία, έρευνες έχουν δείξει ότι η ενσυναίσθηση αυξάνεται με την ηλικία (Flapan, 1968; Selman, 1980; Strayer, 1993 παραπομπή από τους Strayer & Roberts, 1997). Συγκεκριμένα, έρευνες έχουν δείξει ότι η ηλικία σχετίζεται θετικά με τη διάσταση ενσυναισθητικό ενδιαφέρον της συναισθηματικής ενσυναίσθησης και με τη γνωστική διάσταση κατανόηση της προοπτικής του άλλου της ενσυναίσθησης, (Henry, Sager & Plunkett, 1996; Litvak-Miller, Willia, McDougall & Daniel, 1997) ενώ σχετίζεται αρνητικά με τη διάσταση προσωπική δυσφορία της συναισθηματικής ενσυναίσθησης (Henry, Sager & Plunkett, 1996). Μία εξήγηση αυτών των συσχετίσεων μπορεί να είναι ότι καθώς τα παιδιά οδεύουν προς την ενηλικίωση, οι γνωστικές τους ικανότητες αυξάνουν και έτσι αυξάνεται και η ικανότητά τους να σκέφτονται με βάση την προοπτική του άλλου. Η αρνητική σχέση ανάμεσα στην ηλικία και την προσωπική δυσφορία, δείχνει την

μεγαλύτερη επικράτηση των αισθημάτων στενοχώριας και δυσφορίας των μικρότερων παιδιών σε δύσκολες διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις (Henry, Sager & Plunkett, 1996). Τα μεγαλύτερα παιδιά που είναι πιο ώριμα και έχουν μεγαλύτερη ικανότητα να χειρίζονται τη σκέψη και τα συναισθήματά τους δια μέσου της χρήσης γνωστικών στρατηγικών, μπορούν να αναγνωρίζουν τα προβλήματα των άλλων και να τα χειρίζονται πιο λογικά από ότι τα μικρότερα παιδιά (Baumrind, 1991, παραπομπή από τους Griffin-Shirley & Nes, 2005; Litvak-Miller, Willia, McDougall & Daniel, 1997).

Η ενσυναίσθηση επιπλέον, έχει βρεθεί ότι σχετίζεται με την αναγνώριση των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου (Cutting & Dunn, 1999, παραπομπή από τους Cummins, Piek & Dyek, 2005). Οι Mayer & Salovey (1993) (παραπομπή από Miller & Janseen op de Haar, 1997) πρότειναν ότι ίσως η ενσυναίσθηση αποτελεί μία διακριτή πλευρά της συναισθηματικής νοημοσύνης και σχετίζεται με την διάσταση διαχείριση του συναισθήματος της συναισθηματικής νοημοσύνης (Mayer, Caruso, & Salovey, 2000, παραπομπή από τους Hodgson & Wertheim, 2007).

Η ενσυναίσθηση, από εξελικτική σκοπιά, αποτελεί τη βάση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Cummins, Piek & Dyec, 2005). Έχει υποστηριχθεί ότι η ικανότητα ενσυναίσθησης παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ηθικής κρίσης, της προκοινωνικής συμπεριφοράς και της κοινωνικής ικανότητας και προσαρμογής κατά την παιδική ηλικία (Thompson, 1987), καθώς έχει βρεθεί ότι σχετίζεται με τις τρεις βασικές κοινωνικές ικανότητες: α) την ικανότητα κωδικοποίησης – β) την ικανότητα αποκωδικοποίησης και γ) την ικανότητα ελέγχου και ρύθμισης της επικοινωνίας (Riggio, 1986, 1988 παραπομπή από Riggio, Tucker & Coffaro, 1989; Kaukiainen, Bjorkqvist, Lagerspetz, Osterman, Salmivalli, Rothberg & Ahlbom, 1999). Έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά με υψηλή ενσυναίσθηση ερμηνεύουν πιο εύστοχα τα κοινωνικά και συναισθηματικά στοιχεία της υποθετικής συμπεριφοράς των συνομηλίκων τους καθώς και των προθέσεών τους, κι έτσι υιοθετούν πιο εύστοχες στρατηγικές για την επίλυση των διαπροσωπικών συγκρούσεων (Strayer, 1987; Eisenberg & Fabes, 1998 παραπομπή από τους Niec & Russ, 2002; Laible, Carlo & Roesch, 2004) και την απόδοση ευθυνών στους άλλους (Findlay, Girard & Coplan, 2006).

3.ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

3.1.Συμμετέχοντες

Στην παρούσα μελέτη έλαβαν μέρος 230 μαθητές (114 κορίτσια και 109 αγόρια) της Ε' και Στ' τάξης από πέντε δημοτικά σχολεία του Νομού Ρεθύμνης. Το δείγμα των μαθητών επιλέχθηκε τυχαία αλλά συμπεριλήφθηκαν μόνο οι μαθητές των οποίων οι γονείς παρέθεσαν γραπτή συγκατάθεση μέσω επιστολής που δόθηκε από τους ερευνητές. Από τους 230 απορρίφθηκαν επτά μαθητές, καθώς συμπλήρωσαν μόνο το ερωτηματολόγιο για τη δημοτικότητα. Έτσι, το τελικό δείγμα της έρευνας ήταν 223 άτομα, από τα οποία τα 114 ήταν κορίτσια και τα 109 αγόρια. Η επιλογή των σχολείων έγινε βάσει σχετικής έγκρισης από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και το Υπουργείο Παιδείας.

3.2.Διαδικασία

Σε κάθε τάξη, η αξιολόγηση των μαθητών έγινε με ομαδική χορήγηση των ερωτηματολογίων και διαρκούσε περίπου 45 με 60 λεπτά. Οι δοκιμασίες χορηγήθηκαν από τρία ειδικά εκπαιδευμένα άτομα τα οποία παράλληλα επιτηρούσαν τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων και βοηθούσαν στην επίλυση τυχόν αποριών των παιδιών. Τα ερωτηματολόγια δόθηκαν με διαφορετική σειρά στον κάθε συμμετέχοντα, σε κλειστούς ατομικούς φακέλους ώστε να διασφαλιστεί η αξιοπιστία της χορήγησης. Μετά το πέρας της κάθε χορήγησης, κάθε ατομικός φάκελος κωδικοποιούνταν κατά αύξοντα αριθμό έτσι ώστε να επιτευχθεί η ανωνυμία των συμμετεχόντων.

3.3.Εργαλεία

A. Κλίμακα Συναισθηματικής Νοημοσύνης

(Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test -MSCEIT)

Το MSCEIT, βασιζόμενο στο μοντέλο των Mayer και Salovey για τη Συναισθηματική Νοημοσύνη, είναι ένα τεστ που σχεδιάστηκε για τη μέτρηση των τεσσάρων διαστάσεων της. Προήλθε από τη Multifactor Emotional Intelligence Scale (MEIS) την πρώτη δημοσιευμένη κλίμακα που σχεδιάστηκε για τη μέτρηση της Συναισθηματικής Νοημοσύνης (Mayer, Salovey & Caruso, 2000). Η Συναισθηματική Νοημοσύνη είναι " η ικανότητα να αντιλαμβανόμαστε τα συναισθήματα, να εκφράζουμε συναισθήματα και να τα προσαρμόζουμε στο τρόπο σκέψης μας, να κατανοούμε την αιτία της συναισθηματικής εμπειρίας και να ρυθμίζουμε τα συναισθήματα μας για να προάγουμε τη συναισθηματική και διανοητική μας ανάπτυξη" (Mayer & Salovey, 1997 , σελ.3-31).

Οι τέσσερις διαστάσεις της Συναισθηματικής Νοημοσύνης είναι:

α) Η Συναισθηματική αντίληψη (emotional perception) που ορίζεται ως η βασική ικανότητα επίγνωσης των συναισθηματικών ερεθισμάτων στον εαυτό και στους άλλους (Kafetsios, 2004).

β) Η Συναισθηματική διευκόλυνση (emotional Facilitation) που αναφέρεται στις διαδικασίες με τις οποίες το συναίσθημα προάγει τη σκέψη μέσω της αξιολόγησης των προβλημάτων, της μνημονικής διεργασίας, της αλλαγής της διάθεσης και της επεξεργασίας των πληροφοριών (Mayer, 2001).

γ) Η συναισθηματική επίγνωση (emotion Understanding) που ορίζεται ως η ικανότητα κατανόησης των συναισθηματικών πληροφοριών και καταστάσεων μέσω των μνημονικών διαδικασιών (Mayer, Salovey & Caruso, 2002).

δ) Η Διαχείριση του συναισθήματος (management of emotion) που αναφέρεται στην ικανότητα ρύθμισης των συναισθημάτων στον εαυτό και στους άλλους με σκοπό την προαγωγή της συναισθηματικής και διανοητικής ανάπτυξης (Mayer, Salovey & Caruso, 2002).

Στην παρούσα έρευνα επιχειρήσαμε να μετρήσουμε, μεταξύ άλλων, την συναισθηματική επίγνωση παιδιών 10-12 ετών. Για το λόγο αυτό, επιλέξαμε από το MSCEIT μόνο δύο διαστάσεις της Συναισθηματικής Νοημοσύνης, τη Συναισθηματική Αντίληψη (emotional perception) και την Διαχείριση του Συναισθήματος (Management of emotion).

Η Συναισθηματική Αντίληψη εκτιμάται μέσω μιας σειράς εικόνων από πρόσωπα και τοπία που εκφράζουν τα έξι βασικά συναισθήματα του Ekman. Στην έρευνα χρησιμοποιήσαμε μόνο τις εικόνες των προσώπων καθώς εκτιμήσαμε ότι οι εικόνες με τα τοπία ήταν δύσκολο να προκαλέσουν τις κατάλληλες συναισθηματικές αντιδράσεις στα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα επιλέχθηκαν τέσσερα πρόσωπα (από τη συλλογή εικόνων του Ekman), τα οποία θεωρήθηκαν ότι είναι πιο οικεία για τους Έλληνες μαθητές, με σκοπό να αποφευχθούν οι μεροληπτικές απαντήσεις. Το κάθε πρόσωπο εκφράζει μία ευρεία γκάμα συναισθημάτων, ώστε να επιτευχθεί η γενίκευση των αποτελεσμάτων. Ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να κοιτάξουν τις εικόνες και να αντιστοιχίσουν την κάθε έκφραση προσώπου με ένα από τα έξι συναισθήματα για να δείξουν πως θα αισθανόταν το κάθε πρόσωπο τη κάθε φορά. Στη συνέχεια, κλήθηκαν να καθορίσουν την ένταση της κάθε συναισθηματικής έκφρασης σε μία κλίμακα από το 1 (πολύ λίγο) ως το 5 (πάρα πολύ). Την κλίμακα αυτή την ονομάσαμε **MSCEITA**. Τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά της κλίμακας είναι ικανοποιητικά (αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας {συντελεστής άλφα}, $\alpha = .82$).

Η Διαχείριση του Συναισθήματος εκτιμάται μέσω δύο υποκλιμάκων/διαστάσεων, τη Συναισθηματική Διαχείριση (Emotional Management) και τις Συναισθηματικές Σχέσεις (Emotional Relationships). Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε μόνο η υποκλίμακα/διάσταση Συναισθηματικές Σχέσεις, καθώς θέλαμε να μελετήσουμε τις στρατηγικές αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων των παιδιών. Η εν λόγω υποκλίμακα, την οποία μετονομάσαμε σε **MSCEITB**, τροποποιήθηκε για να ανταποκρίνεται στον τρόπο σκέψης των παιδιών κι έτσι περιελάμβανε τρεις ιστορίες-ερωτήσεις που αντανακλούν τον κάθε πιθανό τρόπο διαχείρισης των διαπροσωπικών σχέσεων. Επομένως, το παιδί

καλείται να καθορίσει πόσο αποτελεσματικά ένα άτομο ρυθμίζει και διαχειρίζεται τα συναισθήματά του, με βάση μια τακτική κλίμακα μέτρησης που διαβαθμίζεται από το Συμφωνώ πολύ έως το Διαφωνώ πολύ.

B. Κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους

(Empathy Index for Children and Adolescents).

Η Κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους είναι ένα αυτο-συμπληρούμενο ερωτηματολόγιο που μετρά την τάση για ενσυναίσθηση σε παιδιά και εφήβους, την ικανότητα δηλαδή υιοθέτησης της προοπτικής του άλλου (Bryant, 1982; Feshbach, 1987; Eisenberg, 1992).

Η Bryant (1982) πρότεινε ότι τα παιδιά με υψηλή ικανότητα ενσυναίσθησης δείχνουν όχι μόνο ότι μοιράστηκαν τα συναισθήματα και την εμπειρία τους με άλλους, αλλά συγχρόνως εκφράζουν προθυμία να αποκτήσουν πιο οικείες σχέσεις με τους άλλους.

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 22 ερωτήσεις και απαιτεί από τα παιδιά να απαντήσουν με "ναι" ή "όχι" ανάλογα με το τι ισχύει καλύτερα για αυτά. Η κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους της Bryant (1982) βασίστηκε στην κλίμακα ενσυναίσθησης (a measure of emotional empathy) των Mehrabian, A. & Epstein, N.A. (1972), από την οποία χρησιμοποιήθηκαν 17 από τις 33 ερωτήσεις/δηλώσεις. Καθεμία από τις δεκαεπτά ερωτήσεις αναδιατυπώθηκε ώστε να είναι κατάλληλη για τα παιδιά. Για παράδειγμα η δήλωση "Συχνά ενοχλούμαι από τις δημόσιες εκδηλώσεις συναισθημάτων" αναδιατυπώθηκε ως εξής: "Οι άνθρωποι που αγκαλιάζονται και φιλιούνται στο δρόμο είναι ανόητοι". Επιπλέον, η Bryant (1982) βασίστηκε σε πέντε από τις πρωτότυπες ερωτήσεις των Mehrabian & Epstein (1972) για την παραγωγή δύο νέων ερωτήσεων και σε τέσσερις από τις πρωτότυπες ερωτήσεις για τη δημιουργία μίας νέας ερώτησης η οποία αντανακλά τα διαφορετικά συναισθηματικά ερεθίσματα των αγοριών και των κοριτσιών. Για παράδειγμα, η δήλωση "Λυπάμαι όταν βλέπω ένα μοναχικό άτομο σε μία ομάδα" στην κλίμακα των Mehrabian & Epstein (1972) διαμορφώθηκε από την Bryant (1982) ως εξής "Στενοχωριέμαι όταν ένα αγόρι (ή κορίτσι) δεν βρίσκει κανέναν να παίξει". Η Bryant (1982) βασιζόμενη στα ευρήματα των Feshback & Roe (1968), ότι τα παιδιά δείχνουν περισσότερη ενσυναίσθηση σε άτομα του ίδιου φύλου, διαμόρφωσε αυτή την ερώτηση ώστε να εξετάσει αν τα παιδιά αντιδρούν εκφράζοντας ενσυναίσθηση σε ερεθίσματα που αντιπροσωπεύουν το αντίθετο φύλο καθώς και το ίδιο φύλο. Τέλος, η Bryant (1982) χρησιμοποίησε μία από τις πρωτότυπες ερωτήσεις για να διαμορφώσει δύο νέες ερωτήσεις, οι οποίες αφορούν την εκδήλωση ενσυναίσθησης ως αντίδραση σε ένα αρνητικό και ένα θετικό ερέθισμα.

Η πιθανή βαθμολογία των αποτελεσμάτων είναι 0 έως 22. Τα υψηλότερα αποτελέσματα αντιστοιχούν σε μεγαλύτερα επίπεδα ενσυναίσθησης.

Η ελληνική έκδοση του ερωτηματολογίου έγινε με τη μέθοδο της αντίστροφης μετάφρασης.

Τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά της κλίμακας στην αρχική της μορφή είναι ικανοποιητικά, η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας {συντελεστής άλφα} κυμαίνεται από 0.54 - 0,78 για τα παιδιά της Α' Δημοτικού και της Α' Γυμνασίου αντίστοιχα. Η αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων κυμαίνεται από 0.74 – 0.83 για τα παιδιά της Α' τάξης Δημοτικού και της Α' Γυμνασίου αντίστοιχα.

4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

MSCEITA-Συναισθηματική αντίληψη

Με τη χρήση διπλής ανάλυσης διακύμανσης για μη συσχετισμένες τιμές εξετάστηκε η επίδραση του φύλου και της ηλικίας στην μεταβλητή MSCEITA. Τα αποτελέσματα του ANOVA παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Παρατηρούμε ότι η μεταβλητή φύλο επιδρά στη μεταβλητή MSCEITA [$F(1, 219) = 12.07, p < .001$]. Τα κορίτσια ($M_{\text{κορίτσια}} = 30.39, sd = 3.14$) εμφανίζουν μεγαλύτερη ικανότητα συναισθηματικής επίγνωσης απ' ό,τι τα αγόρια ($M_{\text{αγόρια}} = 28.28, sd = 6.35$) (Πίνακας 2). Ωστόσο, δεν σημειώθηκε κάποια στατιστικά σημαντική επίδραση της ηλικίας (τάξη) στην ικανότητα συναισθηματικής επίγνωσης [$F(1,219) = 1.35, p > .05$]. (Πίνακας 1)

Πίνακας 1: Αποτελέσματα ANOVA

Source	Ανεξάρτητη Μεταβλητή	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
φύλο	MCEITA	299,250	1	299,250	12,071*	,001	,052
	MCEITB-Παράγοντας I	6,508	1	6,508	10,532*	,001	,046
	MCEITB-Παράγοντας II	1,600	1	1,600	1,109	,294	,005
	MCEITB-Παράγοντας III	,464	1	,464	,491	,484	,002
	Ενσυναίσθηση (empathy)	371,983	1	371,983	39,196*	,000	,152
τάξη	MSCEITA	33,540	1	33,540	1,353	,246	,006
	MCEITB-Παράγοντας I	,387	1	,387	,627	,429	,003
	MCEITB-Παράγοντας II	,042	1	,042	,029	,865	,000
	MCEITB-Παράγοντας III	,240	1	,240	,254	,615	,001
	Ενσυναίσθηση(empathy)	8,833	1	8,833	,931	,336	,004
Φύλο x τάξη	MCEITA	9,350	1	9,350	,377	,540	,002
	MCEITB-Παράγοντας I	,001	1	,001	,001	,974	,000
	MCEITB-Παράγοντας II	2,891	1	2,891	2,004	,158	,009
	MCEITB-Παράγοντας III	,003	1	,003	,003	,954	,000
	Ενσυναίσθηση(empathy)	,000	1	,000	,000	,995	,000
Error	MCEITA	5429,102	219	24,790			

Πίνακας 2: Μέσος όρος και τυπική απόκλιση της κάθε μεταβλητή.

	φύλο	τάξη	M.O	Τυπική απόκλιση(sd)	N
MSCEITA	κορίτσι	E'	29,7895	3,73084	57
		ΣΤ'	30,9825	2,29511	57
		Σύνολο	30,3860	3,14124	114
	αγόρι	E'	27,8696	5,49993	46
		ΣΤ'	28,2381	6,94846	63
		Σύνολο	28,0826	6,35250	109
	Σύνολο	E'	28,9320	4,68050	103
		ΣΤ'	29,5417	5,43394	120
		Σύνολο	29,2601	5,09766	223
MCEITB- Παράγοντας I	κορίτσι	E'	3,2442	,74283	57
		ΣΤ'	3,3246	,64601	57
		Σύνολο	3,2844	,69420	114
	αγόρι	E'	2,8967	,87333	46
		ΣΤ'	2,9841	,86820	63
		Σύνολο	2,9472	,86741	109
	Σύνολο	E'	3,0890	,81827	103
		ΣΤ'	3,1458	,78629	120
		Σύνολο	3,1196	,79991	223
MCEITB- Παράγοντας II	κορίτσι	E'	1,7544	1,21421	57
		ΣΤ'	1,5526	1,13265	57
		Σύνολο	1,6535	1,17332	114
	αγόρι	E'	1,6957	1,27139	46
		ΣΤ'	1,9524	1,19715	63
		Σύνολο	1,8440	1,22983	109
	Σύνολο	E'	1,7282	1,23427	103
		ΣΤ'	1,7625	1,17924	120
		Σύνολο	1,7466	1,20235	223
MCEITB- Παράγοντας III	κορίτσι	E'	1,7310	,93687	57
		ΣΤ'	1,7895	,94624	57
		Σύνολο	1,7602	,93785	114
	αγόρι	E'	1,8152	1,02574	46
		ΣΤ'	1,8889	,98601	63
		Σύνολο	1,8578	,99893	109
	Σύνολο	E'	1,7686	,97357	103
		ΣΤ'	1,8417	,96456	120
		Σύνολο	1,8079	,96723	223
Ενσυναίσθηση (empathy)	κορίτσι	E'	11,8421	3,28302	57
		ΣΤ'	11,4386	3,21835	57
		Σύνολο	11,6404	3,24277	114
	αγόρι	E'	9,2391	2,56632	46
		ΣΤ'	8,8413	3,10674	63
		Σύνολο	9,0092	2,88513	109
	Σύνολο	E'	10,6796	3,24253	103
		ΣΤ'	10,0750	3,40578	120
		Σύνολο	10,3543	3,33762	223

MSCEITB-Δείκτες επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων

Η παραγοντική ανάλυση κύριων συνιστωσών έδειξε την ύπαρξη τριών παραγόντων για την υποκλίμακα των Συναισθηματικές Σχέσεων. Η ορθογωνική περιστροφή (Varimax με Kaiser Normalization) των παραγόντων έδωσε την δομή που φαίνεται στον Πίνακα 3. Ο Παράγοντας I που είναι υπεύθυνος για το 21% της συνολικής διακύμανσης, αντανακλά μια θετική στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων. Ο Παράγοντας II που ερμηνεύει το 16.3% της συνολικής διακύμανσης αντανακλά μια τάση απόδοσης ευθυνών στους άλλους και ο Παράγοντας III που εξηγεί το 16.1% της συνολικής διακύμανσης, αντανακλά μια αρνητική στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων.

Η μήτρα συσχετίσεων ανάμεσα στους δείκτες του MSCEIT (βλ. Πίνακας 4) δείχνει καλή διακριτική εγκυρότητα του MSCEITB (δείκτες επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων), αφού υπάρχουν χαμηλές αρνητικές συσχετίσεις ανάμεσα στον Παράγοντα I και στους Παράγοντα II και III [($r_{I-II} = -.05$), $df = 221$, $p > .05$ και $r_{I-III} = -.11$, $df = 222$, $p > .05$]. Στην τελευταία περίπτωση (r_{I-III}) θα περιμέναμε ακόμα πιο αρνητική συνάφεια και όχι μόνο $-.11$. Αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται τόσο στην συμπίεση των απαντήσεων, όσο και στο ότι τα περισσότερα παιδιά τείνουν να συμφωνούν με τα σενάρια. Επίσης, όπως αναμενόταν, υπάρχει μια χαμηλή θετική σχέση μεταξύ των Παραγόντων II και III ($r_{II-III} = .26$, $df = 221$, $p < .001$).

Πίνακας 3: Οι φορτίσεις επιμέρους ερωτήσεων σε καθέναν από τους τρεις παράγοντες του MSCEITB

	Παράγοντες		
	I	II	III
MSCEITB2a	,751	-,127	,052
MSCEITB3b	,689	,006	,020
MSCEITB1a	,648	,280	-,285
MSCEITB3c	,555	-,508	,102
MSCEITB2c	-,182	,740	,186
MSCEITB2b	,231	,687	,226
MSCEITB1b	-,016	-,063	,776
MSCEITB1c	-,083	,185	,607
MSCEITB3a	,077	,243	,550

Πίνακας 4 : Συσχετίσεις μεταξύ βαθμολογιών σε επιμέρους παράγοντες της κάθε κλίμακας.

		MSCEITB- Παράγοντας I	MSCEITB- Παράγοντας II	MSCEITB- Παράγοντας III	MSCEITA
MSCEITB- Παράγοντας I	Pearson Correlation	1	-,050	-,109	,188**
	Sig. (2-tailed)		,455	,105	,005
	N		223	224	225
MSCEITB- Παράγοντας II	Pearson Correlation		1	,259*	-,250
	Sig. (2-tailed)			,000	,000
	N			223	223
MSCEITB- Παράγοντας III	Pearson Correlation			1	-,176
	Sig. (2-tailed)				,008
	N				224
MSCEITA	Pearson Correlation				1
	Sig. (2-tailed)				
	N				

MSCEITB, φύλο και ηλικία

Με την χρήση μη συσχετισμένων αναλύσεων διακύμανσης εξετάστηκε κατά πόσο το φύλο και η ηλικία των συμμετεχόντων επηρεάζουν κάθε ένα παράγοντα επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων. Τα αποτελέσματα του ANOVA για κάθε ένα από τους Παράγοντες του MSCEITB παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Βλέπουμε πάλι τη μεταβλητή φύλο να επιδρά στον Παράγοντα I [$F_I(1,219)= 10.53, p < .001$]. Πιο συγκεκριμένα, ο μέσος όρος των κοριτσιών ($M_{\text{κορίτσια}}= 3.28, sd= .69$) είναι μεγαλύτερος από το μέσο όρο των αγοριών ($M_{\text{αγοριών}}= 2.94, sd= .87$) (Πίνακας 2). Ωστόσο, δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στους μέσους όρους των κοριτσιών και των αγοριών στους Παράγοντες II και III [$F_{II}(1,219)= 1,11, p > .05$ και $F_{III}(1,219)= .49, p > .05$]. Επίσης, δε βρέθηκε η ηλικία να ασκεί στατιστικά σημαντική επίδραση σε κανένα από τους τρεις παράγοντες του MSCEITB [$F_I(1,219)= .63, p > .05, F_{II}(1,219)= .03, p > .05, F_{III}(1,219)= .25, p > .05$].

MSCEITA και MSCEITB

Οι συσχετίσεις ανάμεσα στο MSCEITA (Συναισθηματική Αντίληψη) και στους τρεις δείκτες ικανότητας επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων του MSCEITB παρουσιάζονται στον Πίνακα 4. Παρατηρούμε ότι η υψηλή ικανότητα συναισθηματικής επίγνωσης σχετίζεται με την τάση υιοθέτησης θετικής στρατηγικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων ($r= .19, df=223, p < .001$).

Αντίθετα, η χαμηλή ικανότητα συναισθηματικής επίγνωσης σχετίζεται με την τάση απόδοσης ευθυνών στους άλλους ($r = -.25$, $df = 221$, $p < .001$) και με την υιοθέτηση αρνητικής στρατηγικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων ($r = -.18$, $df = 222$, $p < .001$). Τα παραπάνω αποτελέσματα επιβεβαιώθηκαν και μέσω αναλύσεων πολλαπλής ιεραρχικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή κάθε έναν από τους δείκτες ικανότητας επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων. Ωστόσο, δεν επιβεβαιώθηκε η προβλεπτική συνεισφορά της χαμηλής ικανότητας πρόσληψης εκφράσεων προσώπου στην αναφερόμενη τάση υιοθέτησης αρνητικής στρατηγικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων ($B = -.016$, $t = -.951$, $p > .05$). (πίνακας 5α,β,γ)

Πίνακας 5α: Ιεραρχική πολλαπλή παλινδρόμηση μεταβλητών πρόβλεψης για την τάση υιοθέτησης θετικής στρατηγικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων.

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Correlations		
		B	Std. Error	Beta			Zero-order	Partial	Part
1	(Constant)	1,360	,662		2,054	,041			
	MSCEITA	,037*	,016	,156	2,241	,026	,192	,157	,153
	empathy	,051*	,018	,211	2,876	,004	,225	,200	,196

Πίνακας 5β: Ιεραρχική πολλαπλή παλινδρόμηση μεταβλητών πρόβλεψης για την τάση απόδοσης ευθυνών στους άλλους.

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Correlations		
		B	Std. Error	Beta			Zero-order	Partial	Part
1	(Constant)	5,119	,905		5,658	,000			
	MSCEITA	-063*	,020	-,206	-3,140	,002	-,240	-,212	-,202
	empathy	-054*	,025	-,149	-2,190	,030	-,223	-,150	-,141

Εξαρτημένη Μεταβλητή: MSCEITB Παράγοντας I

Πίνακας 5γ: Ιεραρχική πολλαπλή παλινδρόμηση μεταβλητών πρόβλεψης για την τάση υιοθέτησης αρνητικής στρατηγικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων.

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Correlations		
		B	Std. Error	Beta			Zero-order	Partial	Part
1	(Constant)	2,704	,784		3,448	,001			
	MSCEITA	-,016	,017	-,066	-,951	,343	-,071	-,065	-,065
	empathy	-,007	,021	-,023	-,318	,751	-,044	-,022	-,02

Ενσυναίσθηση, φύλο και ηλικία.

Η διπλή μη συσχετισμένη ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) έδειξε ότι υπήρχε μία σημαντική επίδραση του φύλου στην ενσυναίσθηση [$F(1,219)=39,196$, $p<,001$](πίνακας 1). Συγκεκριμένα, τα κορίτσια εμφάνισαν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης ($M_{\text{κορίτσια}}=11.64$, $sd=3.24$) σε σχέση με τα αγόρια ($M_{\text{αγόρια}}= 9.009$, $sd=2.885$). Ωστόσο, δεν προέκυψε σημαντική επίδραση της μεταβλητής ηλικία στην ενσυναίσθηση [$F(1,219)= .931$, $p> .001$] (πίνακας 2).

Ενσυναίσθηση, MSCEITA και MSCEITB

Οι συσχετίσεις μεταξύ της ενσυναίσθησης, του MSCEITA (Συναίσθηματική Αντίληψη) και των τριών παραγόντων του MSCEITB παρουσιάζονται στον πίνακα 6 . Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει χαμηλή θετική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και στην πρόσληψη συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου (MSCEIT A) [$r=.295$, $df=223$, $p<.01$]. Επίσης, παρατηρούμε ότι η ενσυναίσθηση σχετίζεται με τον παράγοντα θετική στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων (MSCEITB, Παράγοντας I) [$r= .258$, $df=223$, $p< .05$] και μέσω ανάλυσης πολλαπλής ιεραρχικής παλινδρόμησης παρατηρούμε ότι εξηγεί το 20% της συνολικής διακύμανσης [$B= .051$, $t=2.876$, $p< .01$].

Επιπλέον, η ανάλυση ιεραρχικής πολλαπλής παλινδρόμησης έδειξε ισχυρή προβλεπτική συνεισφορά του δείκτη χαμηλή ενσυναίσθηση στην αναφερόμενη τάση υιοθέτησης στρατηγικής απόδοσης ευθυνών στους άλλους [$B= -.054$, $t=-2.190$, $p<.05$] που εξηγεί το 15% της συνολικής διακύμανσης (πίνακας 5β). Ωστόσο, ο δείκτης ενσυναίσθηση δεν σχετίζεται με την τάση υιοθέτησης αρνητικής στρατηγική αντιμετώπισης διαπροσωπικών σχέσεων (MSCEITB Παράγοντας III) ($r= -.071$, $df=222$, $p>.05$)

Πίνακας 6: Συσχετίσεις μεταξύ βαθμολογιών σε επιμέρους παράγοντες της κάθε κλίμακας.

		MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ Σ I	MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ II	MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤ ΑΣ III	MSCEITA	ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ
MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ I	Pearson Correlation	1	-,050	-,109	,188**	,258**
	Sig. (2-tailed)		,455	,105	,005	,000
	N		223	224	225	225
MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ II	Pearson Correlation		1	,259*	-,250**	-,214*
	Sig. (2-tailed)			,000	,000	,001
	N			223	223	223
MSCEITB- ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ III	Pearson Correlation			1	-,176**	-,071
	Sig. (2-tailed)				,008	,292
	N				224	224
MSCEITA	Pearson Correlation				1	,295*
	Sig. (2-tailed)					,000
	N					225
ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ	Pearson Correlation					1
	Sig. (2-tailed)					
	N					

5.ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όπως ήταν αναμενόμενο, βρέθηκε ότι η συναισθηματική αντίληψη αποτελεί ισχυρό προβλεπτικό παράγοντα της ενσυναίσθησης. Βέβαια, ελάχιστοι ερευνητές έχουν μελετήσει τη σχέση συναισθηματικής αντίληψης και ενσυναίσθησης στην παιδική ηλικία. Οι Cummins, Piec & Dyec (2005) επιχείρησαν να μελετήσουν την ενσυναίσθηση σε 234 παιδιά 6 έως 12 ετών με ή χωρίς κινητικές δυσκολίες. Οι ίδιοι βρήκαν ότι τα παιδιά με κινητικές δυσκολίες παρουσιάζουν μία καθυστέρηση στην ενσυναίσθηση καθώς και στην πρόσληψη συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου, εύρημα που υποστηρίζεται και από τους Cutting & Dunn (1999), παρόλο που τα ίδια παιδιά δεν παρουσιάζουν δυσκολία στην αναγνώριση των συναισθημάτων μέσω λεκτικών αναφορών.

Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα βρέθηκε ισχυρή σχέση μεταξύ της πρόσληψης συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου, της ενσυναίσθησης και των δεικτών επεξεργασίας κοινωνικών καταστάσεων. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά με υψηλή ενσυναίσθηση και συναισθηματική επίγνωση τείνουν να υιοθετούν μία θετική στρατηγική προσέγγισης διαπροσωπικών καταστάσεων και να μην αποδίδουν ευθύνες σε άλλα άτομα.

Είναι γεγονός, ότι τα παιδιά με υψηλή ενσυναίσθηση και συναισθηματική αντίληψη εμφανίζουν περισσότερο προκοινωνική συμπεριφορά, όπως αλτρουισμός, παρηγορητική διάθεση και συναισθηματική ταύτιση (Miller & Jansen op de Haar, 1997) και έτσι επιδεικνύουν περισσότερη ευαισθησία για τα συναισθήματα των άλλων (Findlay, Girardi & Coplan, 2006). Τα παιδιά αυτά επίσης, δημιουργούν ασφαλή δεσμό με τους συνομηλίκους τους (Laible, Carlo & Roesh, 2004), εξαιτίας του πιο σύνθετου τρόπου που προσλαμβάνουν και κατανοούν τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των άλλων ατόμων (Findlay, Girardi & Coplan, 2006). Καθώς η επιτυχής επικοινωνία, βασίζεται στην ενσυναίσθηση, στην ακριβή πρόσληψη των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου και στη συναισθηματική ρύθμιση (Riggio, Tucker & Coffaro, 1980), τα παιδιά με υψηλή ενσυναίσθηση και συναισθηματική αντίληψη υιοθετούν πιο εύστοχες στρατηγικές προσέγγισης κοινωνικών καταστάσεων (Strayer, 1987; Niec & Russ, 2002) και τείνουν να μην αποδίδουν τις ευθύνες σε άλλους (Findlay, Girardi & Coplan, 2006).

Όσον αφορά το φύλο, πληθώρα ερευνών επιβεβαιώνει το εύρημα της παρούσας μελέτης όσον αφορά την υπεροχή των κοριτσιών στην ενσυναίσθηση (Bryant, 1982; Cennon & Eisenberg, 1987; Roberts & Strayer, 1996, 1997). Βέβαια, το ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς της Bryant (1982) που χρησιμοποιήσαμε στην παρούσα έρευνα για την εκτίμηση της ενσυναίσθησης, δίνει περισσότερη έμφαση στη συναισθηματική ενσυναίσθηση και όχι τόσο στη γνωστική ενσυναίσθηση. Αρκετές έρευνες, λοιπόν, έχουν δείξει ότι δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στη διάσταση κατανόηση της προοπτικής του άλλου, της γνωστικής ενσυναίσθησης (Mehrabian & Epstein 1972;

Hoffman & Levine 1976; Sagi & Hoffman 1976; Hoffman 1977; Adams, Schvaneveldt & Jenson, 1979; Henry, Sager & Plunkett, 1996). Το εύρημα της παρούσας έρευνας που αφορά την υπεροχή των κοριτσιών στην ενσυναίσθηση, αποδίδεται στο γεγονός ότι οι ερωτήσεις ή οι περιγραφές των συναισθηματικών καταστάσεων φαίνεται να αντιπροσωπεύουν περισσότερο τον τρόπο που οι γυναίκες περιγράφουν τα συναισθήματά τους. Για παράδειγμα, ο Shimanoff (1980) βρήκε ότι και τα δύο φύλα εκφράζουν τα συναισθήματά τους με την ίδια συχνότητα αλλά με διαφορετικό τρόπο.

Βέβαια, σύγχρονες έρευνες που χρησιμοποιούν λεκτικές και μη λεκτικές κλίμακες καθώς και φυσιολογικές ενδείξεις και εκφράσεις προσώπου για την εκτίμηση της ενσυναίσθησης, επιβεβαιώνουν το αποτέλεσμα της έρευνάς μας σχετικά με την υπεροχή των κοριτσιών στην εκδήλωση ενσυναίσθησης (Strayer & Roberts, 1996, 1997; Anastassiou-Hadjicharalambous & Warden, 2007).

Τέλος, στην παρούσα έρευνα βρέθηκε ότι τα κορίτσια εμφανίζουν υψηλότερη συναισθηματική επίγνωση από τα αγόρια. Η έρευνα βέβαια σε αυτό το πεδίο για την παιδική ηλικία είναι περιορισμένη, εξαιτίας ίσως του φαινομένου ότι η πρόσληψη συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου σταθεροποιείται περίπου στην ηλικία των 9 έως 12 ετών (Odom & Lennon, 1976; Harrigan, 1984). Συγκεκριμένα, σε έρευνα των Lepannen & Hietanen (2001) σε παιδιά 7 έως 10 ετών δεν βρέθηκε επίδραση του φύλου στην αναφερόμενη συναισθηματική αναγνώριση. Όμως, άλλες μελέτες έχουν υποστηρίξει την υπεροχή των κοριτσιών στην πρόσληψη των συναισθηματικών εκφράσεων του προσώπου (Block, 1983; McClure, 2000).

Η υψηλότερη ενσυναίσθηση και συναισθηματική επίγνωση των κοριτσιών, όπως διαφάνηκε στην παρούσα έρευνα, ίσως να οφείλεται στην πιο γρήγορη βιολογική ωρίμανση των κοριτσιών (Block, 1983) όσο και σε πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Για παράδειγμα, η “υπόθεση της κατωτερότητας” (subordination hypothesis”), εκτιμά ότι η υπεροχή της γυναίκας στη συναισθηματική αντίληψη και ενσυναίσθηση αντανακλάται στον παραδοσιακά κατώτερο ρόλο της σε σχέση με τον άνδρα (Henley & LaFrance, 1984, παραπομπή από τους Snodgrass, 1985; Proverbio, Matarazzo, Brignone, Del Zotto & Zani, 2007). Οι γυναίκες εν γένει εκδηλώνουν περισσότερες συναισθηματικές τάσεις και ανάγκες, σε αντίθεση με τους άνδρες που εκδηλώνουν περισσότερες κυριαρχικές τάσεις (Mehrabian, 1971, 1981, παραπομπή από την Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998). Οι Rosenthal & DePaulo (1979), πρότειναν μία εναλλακτική υπόθεση που την ονόμασαν “υπόθεση της προσαρμογής” (“accommodation hypothesis”). Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, οι γυναίκες είναι περισσότερο κοινωνικά προσαρμοσμένες ενώ οι άνδρες είναι πιο ευαίσθητοι στις εκφράσεις θυμού, και έτσι τείνουν να εκφράζουν περισσότερο τη επιθετικότητά τους. Επιπλέον, οι γυναίκες κοιτούν περισσότερο τους άλλους ανθρώπους στο πρόσωπο κι έτσι αποκωδικοποιούν καλύτερα τη μη λεκτική συμπεριφορά των συνανθρώπων τους και με αυτό τον τρόπο επεξεργάζονται περισσότερο τις συναισθηματικές τους εκφράσεις και τα μη λεκτικά μηνύματα

γενικότερα (Hall, 1985).

Τέλος, η ηλικία δεν παρουσίασε κάποια στατιστικά σημαντική επίδραση στην Συναισθηματική Αντίληψη, πιθανόν επειδή στην δικιά μας έρευνα το δείγμα των παιδιών που συμπεριλάβαμε αντιστοιχούσε σε ένα περιορισμένο ηλικιακό φάσμα, 10 έως 12 ετών.

6.ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑ

Τα ευρήματα της παραπάνω έρευνας, μπορεί να είναι αντιπροσωπευτικά στο Νομό Ρεθύμνου που πραγματοποιήθηκε η έρευνα, αλλά δεν μπορούν να έχουν καθολική ισχύ. Έτσι, προτείνεται η επαλήθευση της παρούσας έρευνας σε ευρύτερο γεωγραφικό πλάτος.

Οι κλίμακες για την εκτίμηση της συναισθηματικής αντίληψης και των δεικτών κοινωνικής επεξεργασίας, που σχεδιάστηκαν για αυτή την έρευνα, δεν έχουν σταθμιστεί. Βέβαια, τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά των κλιμάκων είναι ικανοποιητικά (οι δείκτες εσωτερικής συνέπειας των κλιμάκων κυμάνθηκαν μεταξύ .74 και .82).

Η κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους (Empathy Index for Children and Adolescents) της Bryant (1982), είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς. Συνεπώς, τα αποτελέσματα ίσως επηρεάζονται από την προθυμία των παιδιών να απαντήσουν στις ερωτήσεις και από την επίδραση των στερεοτύπων του φύλου. Έτσι, οι απαντήσεις των παιδιών, ίσως αντανακλούν την επιθυμία τους να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις των οικογενειακών και κοινωνικών προτύπων σχετικά με το ρόλο του φύλου. Επιπλέον, η κλίμακα εκτιμά κυρίως την συναισθηματική ενσυναίσθηση και όχι τόσο την γνωστική ενσυναίσθηση. Συνεπώς, είναι καλό στο μέλλον να επαναληφθούν οι μετρήσεις με λεκτικές και μη λεκτικές κλίμακες καθώς και με τη χρήση φυσιολογικών ενδείξεων και εκφράσεων προσώπου για την εκτίμηση της ενσυναίσθησης (π. χ. η μέτρηση του ρυθμού της καρδιάς, χρήση βίντεο ή και το AFFEX- σύστημα κωδικοποίησης εκφράσεων προσώπου- που σχεδιάστηκε από τους Izard, Dougherty & Hemtree, 1983).

Τέλος, θα ήταν καλό η έρευνα να επαναληφθεί σε ευρύτερο ηλικιακό φάσμα, ώστε να μελετηθούν πιο συστηματικά οι αναπτυξιακές αλλαγές της συναισθηματικής αντίληψης και της ενσυναίσθησης.

7.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

7.1.Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Adams, G. R., Schvaneveldt, J. D., & Jenson, G. O.** (1979). Sex, age, and perceived competence as correlates of empathic ability in adolescence. *Adolescence*, *14*(56), 811-818.
- Allport, G. W.** (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt.
- Anastassiou-Hadjicharalambous, X., & Warden, D.** (2007). Convergence between Physiological, Facial and Verbal Self-Report Measures of Affective Empathy in Children. *Infant and Child Development*, *16*, 237-254.
- Argyle, M.** (1988). *Bodily Communication*. New York: Methuen & Co.
- Arnold, M.** (1960). *Emotion and personality*, 1 and 2. New York: Columbia University Press.
- Arnold, M. B., & Gasson, S. A.** (1954). The human person. In Oatley, K., Keltner, D., Jenkins, J. M., (second edition 2006). *Understanding Emotions* (pp.21-22). UK:Blackwell Publishing.
- Asendorpf, J. B., & Baudonniere, P. M.** (1993). Self-awareness and other-awareness: Mirror self-recognition and synchronic imitation among unfamiliar peers. *Developmental Psychology*, *29*, 88-95.
- Asendorpf, J. B., Wackentin, V., & Baudonniere, P. M.** (1996). Self-awareness and other-awareness: Mirror self-recognition, social contingency awareness, and synchronic imitation. *Developmental Psychology*, *32*, 313-321.
- Austin, E. J., Evans, P., Goldwater, R., & Potter, V.** (2005). A preliminary study of emotional intelligence, empathy and exam performance in first year medical students. *Personality and Individual Differences*, *39*, 1395-1405.
- Averill, J. R.** (1974). An analysis of psychophysiological symbolism and its influence on theories of emotion. *Journal for the Theory of Social Behavior*, *4*, 147-190.
- Averill, J. R.** (1975). A semantic atlas of emotional concepts. *JSAS Catalogue of Selected Documents in Psychology*, *5*, 330 (MS. No. 421).
- Averill, J. R.** (1976). Emotion and anxiety: Sociocultural biological, and psychological determinants. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (Eds), *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (pp. 326-329). New York: Academic Press.
- Babchuk, W. A., Hames, R. B., & Thompson, R. A.** (1985). Sex differences in the recognition of infant facial expressions of emotion: The primary caretaker hypothesis. *Ethology & Sociobiology*, *6*, 89-101.
- Bargh, J. A., Chen, M., & Burrows, L.** (1996). Automativity of social behavior direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *J.Pers. Soc. Psychol.* *71* (2), 230-244.
- Basch, M. F.** (1983). Empathic understanding: a review of the concept and some theoretical considerations. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, *31*, 101-126.
- Batson, C. D.** (1991). Empathic joy and the empathy-altruism hypothesis. *Journal of Personality and Social*

Psychology, 61, 413-426.

Batson, D., & Coke, J. S. (1981). Empathy: A source of altruistic motivation for helping. In J. P. Rushton & R. M. Sorrentino (Eds), *Altruism and helping behavior: Social, personality, and developmental perspectives* (σελ. 167-211). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance abuse. *Journal of Early Adolescence*, 11, 56-94.

Beres, D., & Arlow, J. A. (1974). Fantasy and identification in empathy. *Psychoanalytic Quarterly*, 43, 26-50.

Block, J. H. (1983). Differential premises arising from differential socialization of the sexes: some conjectures. *Child Development*, 54, 1335-1354.

Blum, L. A. (1980). *Friendship, altruism, and morality*. London: Routledge & Kegan Paul.

Bohart, A., & Greenberg, L. S. (1997). *Empathy reconsidered*. Washington, DC: American Psychological Association.

Braten, S. (2007). *On Being Moved: From Mirror Neurons to Empathy*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Brenner, C. (1974). On the nature and development of affects: A unified theory. *Psychoanalytic Quarterly*, 43, 532-556.

Brenner, C. (1975). Affects and psychic conflict. *Psychoanalytic Quarterly*, 44, 5-28.

Bretherton, I., Fritz, J., Zahn-Waxler, C., & Ridgeway, D. (1986). Learning to talk about emotions. *Child Development*, 57, 529-548.

Brothers, L. (1989). A Biological Perspective on Empathy. *American Journal of Psychiatry*, 146,1.

Brownell, C. A., & Carriger, M. S. (1990). Changes in cooperation and self-other differentiation during the second year. *Child Development*, 61, 1164-1174.

Bryant, B.K. (1982). An index of Empathy for Children and Adolescent. *Child Development*, 53, 413-425.

Callierino, A., Borghetti, D., & Sartucci, F. (2004). Sex differences in face recognition in humans. *Brain Research Bulletin*, 63, 443-449.

Candland, D. K., Fell, J.P., Keen, E., Leshner, A. I., Plutchik, R., & Tarpy, R. M. (1977). *Emotion*. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, Inc.

Cannon, W. (1927). The James-Lange theory of emotions: A critical examination and alternative theory, *American Journal of Psychology*, 39, 106-124.

Cannon, W. B. (1929). Bodily changes in pain, hunger, fear and race. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (pp.252-253). New York: Academic Press.

Chance, M. R. A. (1954). The Suppression of audio-genic hyper-excitement by learning in *Peromyscus maniculatis*. *British Journal of Animal Behaviour*, 2, 31-35.

Chance, M. R. A. (1962). An interpretation of some agonistic postures: The role of “cut-off ” acts and postures. *Symposia of the Zoological Society of London*, 8, 71-89.

- Chartrand, T. L., & Bargh, J. A.** (1999). The chameleon effect: the perception-behavior link and social interaction. *J. Pers. Soc. Psychol.* 76 (6), 893-910.
- Clore, G. L., & Gasper, K.** (2000). Feeling is believing: Some affective influences on belief. In Fridja, N. H., Manstead, A. S. R., & Bem, S. (Eds.), *Emotions and beliefs: How feelings influence thoughts* (pp. 10-44). Cambridge: Cambridge University Press.
- Clynes, M.** (1973). Biocybernetics of emotion communication. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 220, 66-131.
- Clynes, M.** (1977). Senticity, the touch of emotions. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (Eds), *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (pp. 276-283). New York: Academic Press.
- Cole, M., & Cole, S. R.** (2002a). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Η αρχή της ζωής: εγκυμοσύνη, τοκετός, βρεφική ηλικία* (Α' Τόμος). Σόλμαν Μ. (μτφ.), Παπαληγούρα, Ζ., και Βορριά Π. (επιμ.). Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος.
- Cole, M., & Cole, S. R.** (2002b). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία* (Β' τόμος). Σόλμαν, Μ.(μτφ.), Μπαμπλέκου, Ζ. (επιμ.). Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος.
- Crick, N. R., & Dodge, K.A.** (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- Cummins, A., Piek, J. P., & Dyek, M.J.** (2005). Motor coordination, empathy, and social behavior in school-aged children. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 47, 437-442.
- Custrini, R. J., & Feldman, R. S.** (1989). Children's social competence and nonverbal encoding and decoding of emotions. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18, 336-342.
- Cutting, A., & Dunn, J.** (1999). Theory of mind, emotion understanding, language, and family background: individual differences and interrelations. *Child Dev*, 70, 853-865.
- Damasio, A. R.** (1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain*. New York: Avon Books Inc.
- Darwin, C.** (1872). *The expression of the emotions in man and animals*. Chicago: University of Chicago Press (current edition 1965).
- Davidson, R. J., Pizzagalli, D., Nitschke, J. B., & Kallin, N. H.** (2003). Parsing the subcomponents of emotion and disorders of emotion: Perspective from affective neuroscience. In R. J. Davidson, K. R. Scherer, & H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences* (σελ. 8-24). New York: Oxford University Press.
- Davis, M.H.** (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.
- Davis, M. H.** (1996). *Empathy a social psychological approach*. Boulder, CO: Westview.
- DeCasper, A. J.** (1992a). Ακούνε τα ανθρώπινα έμβρυα στη μήτρα. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 49-63). Ηράκλειο: Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης.

- DeCasper, A. J.** (1992b). Πώς επηρεάζουν οι προγεννητικές ακουστικές εμπειρίες τη μεταγεννητική αντίληψη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 65-70). Ηράκλειο: Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης.
- Decety, J.** (2002). Naturaliser l'empathie (Empathy naturalized). *L'Encephale*, 28, 9-20.
- Decety, J.** (2002a). Le sens des autres ou les fondements naturels de la sympathie (The sense of others: natural foundation of sympathy). In Y. Michaud (Ed.), *Qu'est-ce que la Vie Psychique?* (σελ. 71-101). Paris: Editions Odile Jacob.
- Decety, J., & Hodges, S. D.** (2004). The social neuroscience of empathy. In P. A. M. Lange (Ed.), *Bridging social psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Decety, J., & Jackson, P. L.** (2004). The Functional Architecture of Human Empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 3 (2), 71-100.
- Decety, J., & Sommerville, J. A.** (2003). Shared representations between self and others: A social cognitive neuroscience view. *Trends in Cognitive Science*, 7, 527-533.
- Denham, S. A.** (1998). *Emotional Development in Young Children*. New York/ London: The Guilford Press.
- Denham, S., Zoller, D., & Couchoud, E.** (1994). Socialization of preschoolers' emotion understanding. *Developmental Psychology*, 30, 928-936.
- De Vignemont, F., & Singer, T.** (2006). The empathic brain: how, when and why? *Trends in Cognitive Sciences*, 10 (10), 435-441.
- Deutsch, F., & Madle, R. A.** (1975). Empathy: Historic and current conceptualizations, and a cognitive theoretical perspective. *Human Development*, 18, 267-287.
- De Waal, F. B. M.** (1996). *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dimberg, U., & Thunberg, M.** (1998). Rapid facial reactions to emotional facial expressions. *Scand. J. Psychol.* 39, 39-45.
- Dimberg, U., Thunberg, M., & Elmehed, K.** (2000). Unconscious facial reactions to emotional facial expressions. *Psychol. Sci.* 11 (1), 86-89.
- Di Pellegrino, G., Fadiga, L., Fogassi, L., Gallese, V., & Rizzolatti, G.** (1992). Understanding motor events: A neurophysiological study. *Experimental Brain Research*, 91, 176-180.
- Dunn, J.** (1988). *The beginnings of social understanding*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dunn, J.** (1999). Siblings, friends, and the development of social understanding. In W. A. Collins & B. Laursen (Eds.), *The Minnesota Symposia on Child Psychology*, Vol. 30. Relationships as developmental contexts (σελ. 263-279). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Dunn, J., Bretherton, I., & Munn, P.** (1987). Conversations about feeling between children's sociometric status and ability to recognize facial expressions of emotion. *European Journal of Social Psychology*, 14, 235-238.
- Dymond, R. F.** (1949). A scale for the measurement of empathic ability. *Journal of Consulting Psychology*, 13, 27-33.

- Eagly, A., & Johnson, B. T.** (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, *108*, 233-256.
- Edwards, R., Manstead, A. S. R., & MacDonald, C. J.** (1984). The relationship between children's sociometric status and ability to recognize facial expressions of emotion. *European Journal of Social Psychology*, *14*, 235-238.
- Eibl-Eibesfeldt, I.** (1968). Zur ethologie menschlichengrussverhalte. I. Beobachtungen an Balinesen, Papuas and Samoanern nebst vergleichenden bemerkungen. *Zeitschrift fur Tierpsychologie*, *25*, 727-744.
- Eisenberg, N.** (1992). *The caring child*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Eisenberg, N.** (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review in Psychology*, *51*, 665-697.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A.** (1990). Empathy: conceptualization, measurement, and relation to prosocial behavior. *Motiv. Emot.*, *14*, 131-149.
- Eisenberg, N., & Fabes, R.A.** (1998). Prosocial development. In W. Damon (Ed.), *Handbook of child psychology* (5th ed.), Vol.3. *Social, emotional, and personality development* (N. Eisenberg, Vol.Ed.) (σελ.701-778). New York:Wiley.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Bernsweig, J., Karrbon, M., Poulin, R., & Hanish, L.** (1993). The relations of emotionality and regulation to preschoolers' social skills and sociometric status. *Child Development*, *64*, 1418-1438.
- Eisenberg, N., & Lennon, R.** (1983). Sex differences in empathy and related capacities. *Psychological Bulletin*, *94*, 100-131.
- Eisenberg, N., & Miller, P. A.** (1987b). Empathy, sympathy, and altruism: Empirical and conceptual links. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Empathy and its development* (σελ. 292-316). New York: Cambridge University Press.
- Eisenberg, N., & Strayer J.** (1987). *Empathy and its development*. NY: Cambridge University Press.
- Ekman, P.** (1982). *Emotion in the Human Face*. Cambridge University Press.
- Ekman, P., & Davidson, R. J.,** (1994). *The Nature of Emotion: Fundamental Questions*. New York:Oxford University Press.
- Ekman, P., Levenson, R. W., & Friesen, W. V.** (1983). Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. *Science*, *221* (4616), 1208-1210.
- Ekman, P., Roper, G., & Hager, J. C.** (1980). Deliberate facial movement. *Child Development*, *51*, 886-891.
- Fabes, R. A., Eisenberg, N., Karrbon, M., Bernzweig, J., Speer, A. L., & Carlo, G.** (1994). Socialization of children's vicarious emotional responding and prosocial behavior: Relations with mothers' perceptions of children's emotional reactivity. *Developmental Psychology*, *30*, 44-55.
- Farver, J. M., & Branstetter, W. H.** (1994). Preschoolers' prosocial responses to their peers' distress. *Developmental Psychology*, *30*, 334-341.

- Feinman, S.** (1985). Emotional expression, social referencing, and preparedness for learning in early infancy- Mother knows best but sometimes I know better. In G. Zivin (Ed.), *The Development of Expressive Behaviour*. Orlando: Academic Press.
- Feshbach, N. D.** (1978). Studies of empathic behavior in children. In B. A. Maher (Ed.), *Progress in experimental personality research* (Vol. 8, σελ. 315-338). New York: Academic Press.
- Feshbach, N. D.** (1987). Television and the development of empathy. *Applied Social Psychology Annual*, 261-269.
- Feshbach, N., & Roe, K.** (1968). Empathy in six- and seven-year-olds. *Child Development*, 34, 133-145.
- Field, T. M., Woodson, R., Greenberg, R., & Cohen, D.** (1982). Discrimination and imitation of facial expressions by neonates. *Science*, 218, 179-181.
- Findlay, L. C., Girardi, A., & Coplan, R. J.** (2006). Links between empathy, social behavior, and social understanding in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 21, 347-359.
- Fisher, K. W., & Knight, C. C.** (1990). Cognitive development in real children: Levels and variations. In B. Presseisen (Ed.), *Styles of learning and thinking: Interactions in the classroom*. Washington, DC: National Education Association.
- Flapan, D.** (1968). Children's understanding of social interaction. New York : Teachers College Press.
- Flavell, J. H.** (1999). Cognitive development: Children's knowledge about the mind, *Annual Review of Psychology*, 50, 21-45.
- Fogel, A.** (1993). *Developing through relationships: Origins of communication, self and culture*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Fogel, A., Toda, S., & Kawai, M.** (1988). Mother-infant face-to-face interaction in Japan and the United States: A laboratory comparison using 3-month-old infants. *Developmental Psychology*, 24, 398-406.
- Freud, S.** (1920). Beyond the pleasure principle. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (p. xix- xxi). New York: Academic Press.
- Freud, S.** (1921). *Group psychology and the analysis of the ego* (Standart edition, 18). London: Hogarth.
- Fridja, N. H.** (1988). The laws of emotions. *Americal Psychologist*, 43, 349-358.
- Fridja, N. H.** (1994). Moods, emotion episodes and emotions. In Ekman, P. & Davidson, R. J. *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (σελ. 59-67). New York: Oxford University Press.
- Friend, M., & Davis, T.** (1993). Appearance-reality v distinction: Children's understanding of the physical and affective domains. *Developmental psychology*, 29, 907-913,
- Gallagher, H. L., & Frith, C. D.** (2003). Functional imaging of theory of mind. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 77-83.
- Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L., & Rizzolatti, G.** (1996). Action recognition in the premotor cortex. *Brain*, 119, 593-609.
- Gellhorn, G.** (1968). *Biological foundations of emotion*. Glenview, IL: Scott, Foresman.
- Gibson, J. J.** (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.

- Gnepp, J., & Hess, D. L.** (1986). Children's understanding of verbal and facial display rules. *Developmental Psychology*, 22, 103-108.
- Gnepp, J., & Klayman, J.** (1992). Recognition of uncertainty in emotionally equivocal situations. *Developmental Psychology*, 28, 145-158.
- Goldstein, A. P., & Michaels, G. Y.** (1985). *Empathy: Development, training, and consequences*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Goleman, D.** (1998). *Η Συναισθηματική Νοημοσύνη: Γιατί το "EQ" είναι πιο σημαντικό από το "IQ"*; Παπασταύρου Α. (μτφ), Νέστορος Ι. Ν. & Ξενάκη Χ. (Επιμ.) Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα.
- Griffin-Shirley, N., & Nes, S. L.** (2005). Self-Esteem and Empathy in Sighted and Visual Impaired Preadolescents. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 276-285.
- Guntekin, B., & Basar, E.** (2007). Brain oscillations are highly influenced by gender differences. *International Journal of Psychophysiology*, 65(3), 294-299.
- Hall, J. A.** (1978). Gender effect in decoding nonverbal cues. *Psychological Bulletin*, 85, 845-857.
- Hall, J. A.** (1985). Male and female nonverbal behavior. In A. W. Siegman & S. Feldstein (Eds.), *Multichannel Integrations of Nonverbal Behavior* (σελ. 195-225). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hall, J. A., & Matsumoto, D.** (2004). Gender difference in judgements of multiple emotions from facial expressions. *Emotions*, 4 (2), 201-206.
- Hampson, E., van Anders, S. M., & Mullin, L. I.** (2006). A female advantage in the recognition of emotional facial expressions: test of an evolutionary hypothesis. *Evolution and human behavior*, 27(6), 401-416.
- Harrigan, J. A.** (1984). The effect of task order on children's identification of facial expressions. *Motivation and Emotion*, 8, 157-169.
- Harris, P., & Lipian, M.** (1989). Understanding emotions and experience emotions. In C. Saarni & P. Harris (Eds.), *Children's understanding of emotions* (σελ.241-258). New York:Cambridge University Press.
- Harter, S.** (1986). Cognitive-developmental processes in the integration of concepts about emotions and the self. *Social Cognition*, 4, 119-151.
- Haviland, J.J., & Malatesta, C. Z.** (1981). The development of sex differences in nonverbal signals: facilities, facts, and fantasies. In C. Mayo , & N. M. Henley (Eds.), *Gender and Nonverbal Behavior* (σελ. 183-208). Springer, New York.
- Henley, N., & LaFrance, M.** (1984). Gender as a culture: Difference and dominance in nonverbal behavior. In A. Wolfgang (Ed.), *Nonverbal behavior: Perspectives, applications, intercultural insights*. Lewiston, NY: C. J. Hogrefe.
- Henry, C.S., Sager, D.W.,& Plunkett, S.W.** (1996). Adolescents' Perceptions of Family System Characteristics, Parent-Adolescent Dyadic Behaviors, Adolescent Qualities, and Adolescent Empathy. *Family Relations*, 45, 283-292.
- Herbert, M.** (1996). *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hilton, S. M., & Zbrozyna, A. W.** (1963). Amygdaloid region for defense reactions and its efferent pathway to the brainstem. *Journal of Physiology*, 165, 160-173.
- Hodges, S. D., & Wegner, D. M.** (1997). Automatic and controlled empathy. In W. Ickes (Ed.), *Empathic*

accuracy (sel. 311-339). New York: Guilford.

Hodgson, J. K., & Wertheim, E. H. (2007). Does good emotion management aid forgiving? Multiple dimensions of empathy, emotion management and forgiveness of self and others. *Journal of Social and Personal Relationships*, 24 (6), 931-949.

Hoffman, M. L. (1975). Developmental synthesis of affect and cognition and its implications for altruistic motivation. *Developmental Psychology*, 24 (6), 931-949.

Hoffman, M. L. (1977). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 84, 712-722.

Hoffman, M. L. (1978). Empathy, its development and prosocial implications. In C. B. Keasey (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, Vol. 25. Lincoln: University of Nebraska Press.

Hoffman, M. L. (1981). Respectives on the difference between understanding people and understanding things. In J. H. Flavell & L. Ross (Eds.), *Social cognitive development: Frontiers and possible futures*. New York: Cambridge University Press.

Hoffman, M. L. (1982). Development of prosocial motivation: Empathy and guilt. In N. Eisenberg-Berg (Ed.), *Development of prosocial behavior*. NY: Academic Press.

Hoffman, M. L. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. In C. E. Izard, J. Kagan, & R. B. Zajonc (Eds), *Emotions, cognition, and behavior* (σελ. 103-131). Cambridge: Cambridge University Press.

Hoffman, M. (1985). Affect, cognition and motivation. In R. Sorrento & E. T. Higgins (Eds). *Handbook of motivation and cognition* (σελ.244-280). New York: Guilford.

Hoffman, M. L., & Levine, L. E. (1976). Early sex differences in empathy. *Developmental Psychology*, 12 (6), 557-558.

Hojat, M., Gonnella, J.S., Masca, T. J., Mangione, S., Vergare, M., & Magee, M. (2002). Physician Empathy: Definition, Components, Measurement, and Relationship to Gender and Specialty. *The American Journal of Psychiatry*, 159, 1563-1569.

Hume, D. (1966). *Enquiries concerning the human understanding and concerning the principles of morals* (2d ed.). Oxford: Clarendon Press. (Original work published 1777).

Ickes, W. (1997). *Emathic accuracy*. New York: Guilford.

Izard, C. (1977). *Human Emotions*. New York: Plenum.

Izard, C. (1978). On the ontogenesis of emotions and emotion – cognition relationships in infancy. In Oatley, K., Keltner, D., Jenkins, J. M., (second edition 2006). *Understanding Emotions* (σελ. 43-44). UK: Blackwell Publishing.

Izard, C. E. (1982). *Measuring emotions in infants and children*. New York: Cambridge University Press.

Izard, C. (1990). Facial expressions and the regulation of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 487-498.

Izard, C. E., & Buechler, S. (1970). Emotion expressions and personality integration in infancy. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ.168, 178-180. New York: Academic Press.

- Izard, C., Dougherty, L., & Hembree, E.** (1983). *A system for identifying affect expression by holistic judgement (AFFEX)*. Newark: University of Delaware. International Resources Center.
- James, W.** (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.
- Johnson, W., Emde, R. N., Pannebecker, B., Stenberg, C., & Davis, M.** (1982). Maternal perception of infant emotion from birth through 18 months. *Infant Behavior and Development*, 5, 313-322.
- Kafetsios, K.** (2004). Attachment and emotional intelligence abilities across the life course. *Personality and Individual Differences*, 37, 129-145.
- Kagan, J.** (1984). *The Nature of the Child*. USA: Basic Books, Inc.
- Kane, F., Coulomb, D., & Miliareisis, E.** (1991). Amygdaloid Self-stimulation: A movable electrode mapping study. *Behavioral Neuroscience*, 105, 926-932.
- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S., & Ahlbom, A.** (1999). The Relationships Between Social Intelligence, Empathy, and Three Types of Aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81-88.
- Kelley, A. E. & Stinus, L.** (1984). Neuroanatomical and neurochemical substrates of affective behavior. In N. A. Fox & R. J. Davidson (Eds). *The psychobiology of affective development*, 1-75. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Killgore, W. D. S., & Yurgelun-Todd, D. A.** (2001). Sex differences in amygdala activation during the perception of facial affect. *Neuroreport*, 12(18), 2543-2547.
- Kitchener, R.** (1983). Developmental explanations. *Review of Metaphysics*, 36, 791-817.
- Kleinginna, P. R. & Kleinginna.** (1981). A Categorized List of Emotion Definitions with Suggestions for a Consensual Definition. *Motivation and Emotion*, 5, 345-355.
- Kuebli, J., & Fivush, R.** (1992). Gender differences in parent-child conversations about past emotions. *Sex Roles*, 27, 683-698.
- Kugiumutzakis, G.** (1985). *The origin, Development and Function of the Early Infant Imitation*. Ph.D. Thesis, Department of Psychology. Uppsala University, Sweden.
- Kugiumutzakis, G.** (1993). Intersubjective Vocal Imitation in Early Mother-Infant Interaction. In J. Nadel & L. Camaioni (Eds.), *New Perspective in Early Communication Development* (σελ. 22-47). London: Routledge.
- Kugiumutzakis, G.** (1999). Genesis and Development of Early Infant Mimesis to Facial and Vocal Models. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *Imitation in Infancy* (σελ. 22-47). London: Routledge.
- Lacroix, C.** (2001). *The Concept of Emotion in Affective Neuroscience*. A graduate student Conference of Philosophy of Mind, Philosophy of Language and Cognitive Science. Carleton University, September, 28-30.
- Laible, D.J., Carlo, G., & Roesch, S.C.** (2004). Pathways to self-esteem in late adolescence: the role of parent and peer attachment, empathy, and social behaviours. *Journal of Adolescence*, 27, 703-716.
- Lavadas, E., Umiltà, C., & Ricci-bitti, R.E.** (1980). Evidence for sex differences in right-hemisphere dominance for emotions. *Neuropsychologia*, 18, 361-366.
- Lazarus, R.** (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- LeDoux, J. E.** (1990). Information flow from sensation to emotion: Plasticity in the neural computation of stimulus value. In Ekman, P., & Davidson, R. J., (1994). *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (σελ. 291-292). New York: Oxford University Press.

- LeDoux, J.** (1996). *The emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life*. New York: Touchstone.
- Lennon, R., & Eisenberg, N.** (1987). Gender and age differences in empathy and sympathy. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Empathy and its development*. New York: Cambridge University Press.
- Lennon, R., Eisenberg, N., & Carroll, J.** (1986). The Relation Between Nonverbal Indices of Empathy and Preschoolers' Prosocial Behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7, 219-224.
- Leppanen, J. K., & Hietanen, J. P.** (2001). Emotion recognition and social adjustment in school-aged girls and boys. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, 429-435.
- Lerner, M. R., & Galambos, L. N.** (1998). Adolescent development: Challenges and opportunities for research, programs and policies. *Annual Review of Psychology*, 49, 413-446.
- Leslie, K. R., Johnson-Frey, S. H., & Grafton, S. T.** (2004). Functional imaging of face and hand imitation: towards a motor theory of empathy. *Neuroimage*, 21, 601-607.
- Levenson, R. W., Ekman, P., & Friesen, W. V.** (1990). Voluntary facial action generates emotion-specific autonomic nervous system activity. *Psychophysiology*, 27 (4), 363-384.
- Lewis, M.** (1992). The self in self-conscious emotions. Commentary on Stipek et al. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57 (226), 85-95.
- Lewis, M.** (1993). Self-conscious emotions: Embarrassment, pride, shame and guilt. In M. Lewis & J. M. Haviland (Eds.), *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press.
- Lewis, M., Sullivan, M. W., Stanger, C., & Weiss, M.** (1989). Self-development and self-conscious emotions. *Child Development*, 60, 146-156.
- Lipps, T.** (1903). *Grundlegung der Aesthetik*. Hamburg/Leipzig, Germany: Leopold Voss.
- Litvak-Miller, Willia, McDougall, & Daniel** (1997). The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior. *Genetic, Social & General Psychology Monographs*, 87567547, 123, 3.11, 607-622.
- MacLean, P. D.** (1949). Psychosomatic disease and the "visceral brain" : Recent developments bearing on the Papez theory of emotion. *Psychosomatic Medicine*, 11, 338-353.
- MacLean, P. D.** (1973). *A triune concept of the brain and behavior*. Toronto: University of Toronto Press.
- Magnusson, D.** (1988). *Individual development from an inretactional perspective*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Mandler, G.** (1975). Mind and emotion. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ.228-229). New York: Academic Press.
- Mandler, G.** (1984). *Mind and body: Psychology of emotion and stress*. New York: Wiley.
- Martin, G. B., & Clark, R. D.** (1987). Distress crying in neonates: Species and peer specificity. *Developmental Psychology*, 18, 3-9.
- Mayer, J. D.** (2001). A field guide for emotional intelligence. In J. Ciarrochi, J. P. Forgas, & J. D. Mayer (Eds.), *Emotional intelligence in everyday life* (σελ. 3-24). New York: Psychology Press.

- Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P.** (2000). Emotional intelligence meets traditional standards for intelligence. *Intelligence, 27* (4), 267-298.
- Mayer, J.D., & Salovey, P.** (1993). The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence, 17*, 433-442.
- Mayer, J. D., & Salovey, P.** (1997). What is emotional intelligence? . In P. Salovey & D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (σελ. 3-31). New York: Basic Books.
- Mayer, J. D., Salovey, P., & Carouso, D. R.** (2002). *MSCEIT User's Manual*. Toronto, Ontario: Multi-Health Systems inc.
- McClure, E. B.** (2000). A meta-analytic review of sex differences in facial expression processing and their development in infants, children, and adolescents. *Psychological Bulletin, 126*, 424-453.
- McElwain, N. L., & Volling, B. L.** (2002). Relating Individual Control, Social Understanding, and Gender to Child-Friend Interaction: A Relationships Perspective. *Social Development, 11*(3), 362-385.
- Mehrabian, A.** (1971). *Silent Messages*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Mehrabian, A.** (1981). *Silent Messages: Implicit Communication of Emotions and Attitudes*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Mehrabian, A., & Epstein, N.** (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality, 40*, 525-543.
- Meltzoff, A. N.** (2002). Imitation as a mechanism of social cognition: Origins of empathy, theory of mind, and the representation of action. In U. Goswami (Ed.), *Blackwell handbook of childhood cognitive development* (σελ. 6-25). Oxford: Blackwell.
- Meltzoff, A. N., & Decety, J.** (2003). What imitation tell us about social cognition: a rapprochement between developmental psychology and cognitive neuroscience. *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences, 358*, 491-500.
- Meltzoff, A. N., & Gopnik, A.** (1993). The role of imitation in understanding and developing theories of mind. In S. Baron-Cohen & H. Tager-Flusberg (Eds.), *Understanding other minds: Perspectives from autism* (σελ. 336-366). Oxford: Oxford University Press.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K.** (1977). Immitation of facial and manual gestures by human neonates. *Science, 198*, 75-78.
- Miller, P.A., & Jansen op de Haar, M.A.** (1997). Emotional, Cognitive, Behavioral and Temperament Characteristics of High-Empathy Children. *Motivation and Emotion, 21* (1), 109-125.
- Mostow, A. J., Izard, C.E., Fine, S., & Trentacosta, C. J.** (2002). Modeling Emotional, Cognitive, and Behavioral Predictors of Peer Acceptance. *Child Development, 73*, 1775-1787.
- Neisser, U.** (1991). Two perceptually given aspects of the self and their development. *Developmental Review, 11*, 197-209.
- Niec, L., & Russ, S. W.** (2002). Children's internal representations, empathy, and fantasy play: A validity study of the SCORS-Q. *Psychological Assessment, 14*, 331-338.
- Nowicki, S., & Duke, M. P.** (1992). The association of children's nonverbal decoding abilities with their

popularity, locus of control, and academic achievement. *The Journal of Genetic Psychology*, 153, 385-393.

Nowicki, S., & Duke, M. P. (1994). Individual differences in the nonverbal communication of affect: The diagnostic analysis of nonverbal accuracy scale. *Journal of Nonverbal Behavior*, 18, 9-35.

Oatley, K., Keltner, D., & Jenkins, J. M., (second edition 2006). *Understanding Emotions*. UK:Blackwell Publishing.

Odom, R. D., & Lemond, C. M. (1972). Developmental differences in the perception and production of facial expressions. *Child Development*, 43, 359-369.

O' Donovan, M. J. (1999). The origin of spontaneous activity in developing networks of the vertebrate nervous system. *Current Opinion in Neurobiology*, 9, 94-104.

Philippot, P., Feldman, R. S., & McGee, G. (1991). Nonverbal behavioral skills in an educational context: Typical and atypical populations. In R. S. Feldman (Ed.), *Applications of Nonverbal Behavioral Theories and Research*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Piaget, J. (1950). *The Psychology of Intelligence*. Trans. M. Piercy & D. E. Berlyne. London: Routledge & Kegan Paul.

Plutchik, R. (1962). The emotions : Facts, theories and a new model. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theory of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ. 3-31). New York: Academic Press.

Plutchik, R. (1983). Emotions in early development: A psychoevolutionary approach. In R. Plutchik & H. Kellerman (Eds). *Emotions: Theory, research and experience* (σελ.221-257). New York: Academic.

Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theory of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience*. New York: Academic Press.

Povinelli, D. J., Bering, J. M., & Giambrone, S. (2000). Toward a science of other minds: Escaping the argument by analogy. *Cognitive Science*, 24, 509-541.

Preston, S. D., & de Waal, F. B. (2002). Empathy: it's ultimate and proximate bases. *Behav. Brain. Sci.*, 25 (1), 1-20.

Pribram, K. H. (1967). The new neurology and the biology of emotion : A structural approach. *American Psychologist*, 22, 830-838.

Pribram, K. H. (1969). Neural servosystems and the structure of personality. *Journal of Nervous and Mental Diseases (Kubie issues)*, 140, 30-39.

Pribram, K. H. (1970). Feelings as monitors. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ.246-261). New York: Academic Press.

Proverbio, A. M., Matarazzo, S., Brignone, V., Del Zotto, M., & Zanni, A. (2007). Processing valence and intensity of infant expressions: The roles of expertise and gender. *Scandinavian Journal of Psychology*, 48, 477-485.

Radke-Yarrow, M., & Zahn-Waxler, C. (1984). Roots Motives and Patterns in Children's Prosocial Behavior. In Staud E., et al. (Eds.), *Development and Maintenance of Prosocial Behavior*. New York: Plenum.

- Reddy, V.** (2003). On being the object of attention: Implications for self-other consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 397-402.
- Reichenbach, C., & Masters, J.** (1983). Children's use of expressive and contextual cues in judgements of emotion. *Child Development*, 54, 993-1004.
- Repacholi, B. M., & Gopnik, A.** (1997). Early reasoning about desires: Evidence from 14-18-months-olds. *Developmental Psychology*, 33, 12-21.
- Richmond, V. P., McCroskey, J. C., & Payne, S.K.** (1991). *Nonverbal Behavior in Interpersonal Relations*. NJ: Prentice Hall.
- Riggio, R.E.** (1986). Assessment of basic social skills. *J.Person.soc.Psychol.*, 51,649-660.
- Riggio, R.E.** (1988). *Manual for the Social Skills Inventory*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, Calif.
- Riggio, R.E., Tucker, J., & Coffaro, D.** (1989). Social skills and empathy. *Person.individ.Diff.*, 10, 93-99.
- Rizzolatti, G., Fadiga, L., Gallese, V., & Fogassi, L.** (1996). Premotor cortex and the recognition of motor actions. *Cog. Brain Res.*, 3, 131-141.
- Roberts, W., & Strayer, W.** (1996). Empathy, Emotional Expressiveness, and Prosocial Behavior. *Child Development*, 67, 449-470.
- Rogers, C.** (1959). A theory of therapy, and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. In J. S. Koch (Ed.), *Psychology: A study of a science, Volume 3: Formulations of the person in the social context* (σελ. 184-256). New York: McGraw-Hill.
- Rosenthal, R., & DePaulo, B. M.** (1979). Sex differences in eaves-dropping on nonverbal cues. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 273-285.
- Rotter, N. G., & Rotter, G. S.** (1988). Sex differences in encoding and decoding of negative facial emotion. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12, 139-148.
- Saarni, C.** (1990). Emotional competence: How emotions and relationships become integrated. In R. Thompson (Ed.), *Nebraska symposium on motivation 1988: Socioemotional development* (σελ.115-182). Lincoln:University of Nebraska Press
- Saarni, C., Mumme, D., & Campos, J.** (1998). Emotional development: Action, communication, and understanding. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook and Child Psychology: Vol. 3, Social, emotional and personality development* (5th ed., σελ. 237-309). New York: Wiley.
- Sagi, A., & Hoffman, M. L.** (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology*, 12(2), 175-176.
- Scott, J. P.** (1958). Animal behavior. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theory of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ.35-55). New York: Academic Press.
- Selingman, M. E. P.** (1975). Helplessness. San Francisco: W. H. Freeman.
- Selman, R.** (1980). *The growth of interpersonal understanding: Developmental and clinical analyses*. New York: Academic Press.
- Shachter, S., & Singer, J.** (1962). Cognitive social and physiological determinant of emotional state.

Psychological Review, 69, 379-399.

Shimanoff, S. B. (1980). *Communication rules: Theory and research*. Beverly Hills: Sage.

Shore, A. N. (1994). *Affect regulation and the origin of the self: The neurobiology of emotional development*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Snodgrass, S. E. (1985). Women's intuition: The effect of subordinate role on interpersonal sensitivity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 146-155.

Sroufe, L. A. (1995). *Emotional development: The organization of emotional life in the early years*. New York: Cambridge University Press.

Sroufe, L.A. (2000). *Συναισθηματική ανάπτυξη: Η οργάνωση της συναισθηματικής ζωής στα πρώιμα χρόνια*. Βουλτσίδου Α. (μτφ, επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Steinberg, L. (1999). *Adolescence* (5th ed.). New York: McGraw-Hill.

Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent-adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescence*, 11, 1-19.

Steinberg, L., & Morris, A. S. (2001). Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, 52, 83-110.

Strayer, J. (1987). Affective and cognitive perspectives on empathy. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Empathy and its development* (σελ.218-244). New York: Cambridge University Press.

Strayer, J. (1993). Children's concordant emotions and cognitions in response to observed emotions. *Child Development*, 64, 188-201.

Strayer, J., & Roberts, W. (1997). Facial and Verbal Measures of Children's Emotions and Empathy. *International Journal of Behavioral Development*, 20 (4), 627-649.

Thayer, J.F., & Johnsen, B. H. (2000). Sex differences in judgement of facial affect: A multivariate analysis of recognition errors. *Scandinavian Journal of Psychology*, 41(3), 243-246.

Thompson, R. A. (1987). The development of children's inferences of the emotions of others. *Developmental Psychology*, 23(1), 124-131.

Thompson, R. A. (1990). *Emotion and self-regulation*. Nebraska Symposium on Motivation, 367-467.

Titchener, E. (1924). *A textbook of psychology*. New York: Macmillan.

Tomkins, S. S. (1965). Affect and psychology of knowledge. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theories of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ. 142-143). New York: Academic Press.

Tomkins, S. S. (1970). Affect as the primary motivational system. In Oatley, K., Keltner, D., Jenkins, J. M., (second edition 2006). *Understanding Emotions* (σελ.101-110). UK:Blackwell Publishing.

Trevarthen, C. (1980). The foundations of intersubjectivity: development of interpersonal and cooperative understanding of infants. In D. Olson (Ed.), *The Social Foundations of Language and Thought: Essays in Honour of J. S. Bruner* (σελ. 316-342). NY: W. W. Norton.

Trevarthen, C. (1982). Basic patterns of psychogenetic change. In T. G. Bever (Ed.), *Regressions in Mental Development. Basic Phenomena and Theories* (σελ.7-46). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Trevarthen, C. (1992a). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ.13-32). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Trevarthen, C.** (1992b). Κίνητρα γνώσης και συνεργασίας στη βρεφική ηλικία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 33-48). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Trevarthen, C.** (1997). Η ποιητική του διαλόγου: Έρευνες για την ανθρώπινη συμπάθεια στις συνομιλίες με τα βρέφη. *Ψυχολογικά Θέματα*, 8 (1-3), 31-47.
- Trevarthen, C.** (2007). Επικοινωνιακή μουσικότητα: Πώς αναπτύσσεται το νόημα στον ρυθμό και στη συμπάθεια.. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Συμπαντική Αρμονία- Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (επί του πιεστηρίου).
- Trevarthen, C., & Hubley P.** (1978). Secondary Intersubjectivity: confidence, confiding and acts of meaning in the first year. In A. Lock (Ed.), *Action, Gesture and Symbol: The Emergence of Language* (σελ. 183-229). London: Academic Press.
- Turkewitz, G.** (1987). Psychobiology and developmental psychology: The influence of T. C. Schneirla on human developmental psychology. *Developmental Psychobiology*, 20, 369-375.
- Viviani, P.** (2002). Motor competence in the perception of dynamic events: a tutorial. In W. Prinz & B. Hommel (Eds.), *Common mechanisms in perception and action: Attention and Performance XIX* (σελ. 406-442). New York: Oxford University Press.
- Warwick, J., & Nettelbeck, T.** (2004). Emotional intelligence is...? *Personality and Individual Differences*, 37, 1091-1100.
- Weinrich, J. D.** (1976). Human reproductive strategy: The importance of income unpredictability, and the evolution of non-reproduction. In Plutchik, R., & Kellerman, H. (1980) (eds). *Theory of emotion, vol 1: Emotion: Theory, research and experience* (σελ. 113-136). New York: Academic Press.
- Weinrich, J. D.** (1977). Human Sociobiology: Pair-bonding and resource predictability. Effects of social class and race. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 2, 19-118.
- Wise, L.** (1986). The distinction between sympathy and empathy: To call forth a concept, a word is needed. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 314-321.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., & King, R. A.** (1979). Child-rearing and children's prosocial initiations toward victims of distress. *Child Development*, 50, 319-330.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner, E., & Chapman, M.** (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28, 126-136.
- Zajonc, R. B.** (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35, 151-175.
- Zajonc, R.** (1984). On the primacy of affect. *American Psychologist*, 39, 117-123.
- Zeman, J., & Shipman, K.** (1997). Social-contextual influences on expectancies for managing anger and sadness: The transition from middle childhood to adolescence. *Developmental Psychology*, 33, 917-924.
- Zuckerman, M., DePaulo, B. M., & Rosenthal, R.** (1981). Verbal and nonverbal communication in deception. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 14 (σελ. 1-59). New York: Academic Press.

7.2.Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Δημητρίου-Χατζηγεοφύτου, Λ.** (2001). *Τα 6 πρώτα χρόνια της ζωής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κακαβούλης, Α. Κ.** (Εκδ.) (1994). *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή: Ψυχοπαιδαγωγική Β'*.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ.** (2007). Μίμηση, αριθμοί και ρυθμοί. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επιμ.), *Συμπαντική Αρμονία- Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (επί του πιεστηρίου).
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Κοκκινάκη, Θ.** (2007). Η θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας: Βασικές αρχές, στο Χρηστογιώργη (Επιμ. Εκδ.), *Θέματα Ψυχοδυναμικής και Ψυχοκοινωνικής Παιδιατρικής: Αφιέρωμα στον καθηγητή Γ. Τσιάντη* (σελ. 489-523). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Μάνος, Γ. Κ.** (2000). *Ψυχολογία του εφήβου*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε.** (1998). *Η Σιωπηλή Γλώσσα των Συναισθημάτων : Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζηχρήστου, Χ. Γ.** (2005). Πρόγραμμα Προαγωγής της Ψυχικής Υγείας και της Μάθησης: Κοινωνική και Συναισθηματική Αγωγή στο Σχολείο, Βιβλίο για τον Εκπαιδευτικό Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Τάξεις Δ', Ε' & ΣΤ') (Τεύχος 2). Θεματική Ενότητα: Αναγνώριση, Έκφραση, Χειρισμός Συναισθημάτων. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος.

8.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κλίμακα Συναισθηματικής Νοημοσύνης

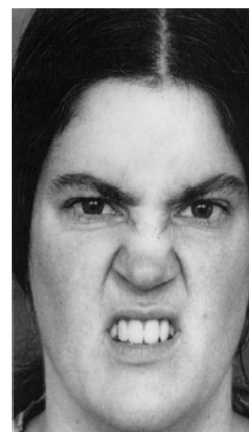
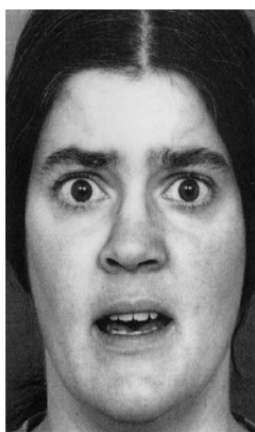
(Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test -MSCEIT)

Α ΜΕΡΟΣ. Τράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται η κυρία της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενη, λυπημένη, θυμωμένη κτλ. είναι η κυρία. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Λύπη

Χαρά

Φόβος

Αηδία

Θυμός

Έκπληξη

Τράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται η κυρία της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενη, λυπημένη, θυμωμένη κτλ. είναι η κυρία. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ Λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ Λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Φόβος Έκπληξη Χαρά Αηδία Λύπη Θυμός

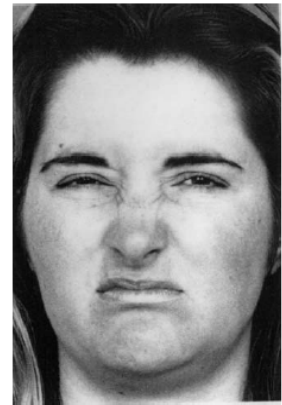
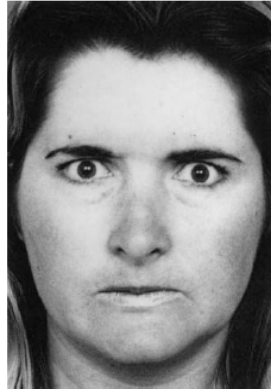
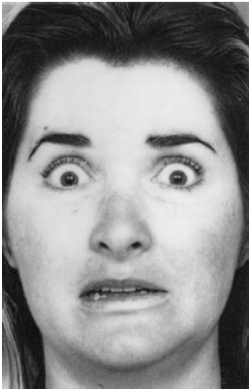
ράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται η κυρία της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενη, υπημένη, θυμωμένη κτλ. είναι η κυρία. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Αηδία

Θυμός

Έκπληξη

Φόβος

Χαρά

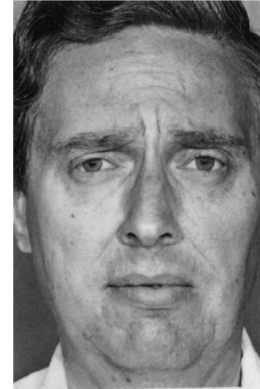
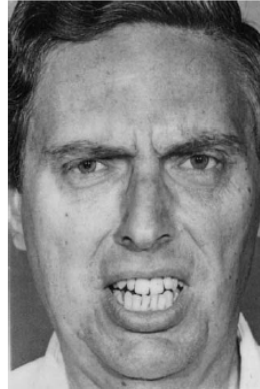
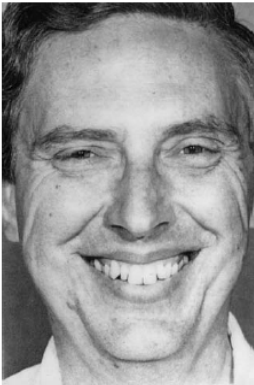
Λύπη

Τράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται ο κύριος της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενος, λυπημένος, θυμωμένος κτλ. είναι ο κύριος. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Χαρά

Έκπληξη

Αηδία

Λύπη

Φόβος

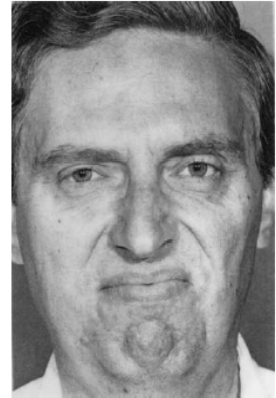
Θυμός

Τράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται ο κύριος της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενος, λυπημένος, θυμωμένος κτλ. είναι ο κύριος. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Αηδία

Θυμός

Έκπληξη

Λύπη

Χαρά

Φόβος

Τράβηξε μια γραμμή για να δείξεις πως αισθάνεται ο κύριος της εικόνας κάθε φορά. Κάτω από κάθε εικόνα σημείωσε πόσο χαρούμενος, λυπημένος, θυμωμένος κτλ. είναι ο κύριος. Ενώστε την κάθε εικόνα με μία μόνο λέξη.

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα Πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Πολύ λίγο	1	2	3	4	5	Πάρα πολύ
--------------	---	---	---	---	---	--------------

Λύπη

Χαρά

Αηδία

Φόβος

Θυμός

Έκπληξη

B ΜΕΡΟΣ. Οδηγία: Διάβασε προσεκτικά τις παρακάτω ιστορίες και απάντησε στις ερωτήσεις που ακολουθούν όπως εσύ νομίζεις.

Δεν υπάρχουν σωστές ή λάθος απαντήσεις.

1. Από πέρσι ο Γιάννης έχει ένα πολύ καλό φίλο στο σχολείο. Σήμερα, ο φίλος του του είπε ξαφνικά ότι φεύγει από το σχολείο κι ότι από καιρό προσπαθούσε να πείσει τους γονείς του να του αλλάξουν σχολείο. Δεν είχε πει τίποτα στο Γιάννη γι' αυτό. Για να μείνουν φίλοι ποιος από τους παρακάτω τρόπους είναι ο καλύτερος;

A. Ο Γιάννης χάρηκε που ο φίλος του πήγαινε σε ένα καλύτερο σχολείο. Στη διάρκεια των επόμενων βδομάδων ο Γιάννης κανόνισε να μείνουν σε επαφή.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

B: Ο Γιάννης λυπήθηκε που ο φίλος του έφευγε. Πίστεψε όμως ότι για να θέλει να φύγει ο φίλος του από το σχολείο και να μην του πει τίποτα, μάλλον δε νοιαζόταν πολύ για το Γιάννη. Πάντως ο Γιάννης δεν του είπε τίποτα και προσπάθησε να βρει καινούργιους φίλους στο σχολείο.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

Γ: Ο Γιάννης θύμωσε πολύ που ο φίλος του δεν είχε πει τίποτα. Για να δείξει το θυμό του δεν έδωσε σημασία στο φίλο του μέχρι να πει ο φίλος του κάτι γι' αυτό που είχε κάνει. Αν ο φίλος του δεν του μιλούσε πρώτος τότε σίγουρα ο Γιάννης δεν αξίζει να του ξαναμιλήσει.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

2. Στην αρχή της χρονιάς ο καινούργιος δάσκαλος του Κώστα τον κάλεσε στο διάλλειμα στο γραφείο για να του πει ότι δεν τα πάει καλά στο σχολείο. Ο δάσκαλος του είπε ότι δεν προσέχει στο μάθημα, ενοχλεί τα άλλα παιδιά και δεν κάθεται ποτέ στη θέση του. Ο Κώστας έχει ακούσει από άλλα παιδιά ότι αυτός ο δάσκαλος δεν τα πάει καλά με τα ζωηρά παιδιά. Όταν ο δάσκαλος του λέει ότι αν συνεχίσει έτσι θα μείνει στην ίδια τάξη, ο Κώστας θυμώνει και λυπάται. Τι πρέπει να κάνει για να τα πάει καλύτερα με το δάσκαλό του;

A: Ο Κώστας ζητά συγγνώμη γιατί δεν είχε καταλάβει ότι έκανε κάτι κακό. Με δάκρυα στα μάτια υπόσχεται ότι θα βάλει τα δυνατά του να μην το ξανακάνει.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

B: Ο Κώστας λέει στο δάσκαλο ότι δεν είναι δικό του λάθος. Εκείνος δεν κάνει τίποτα κακό, ο διπλανός του τον πειράζει συνέχεια και του μιλάει. Δεν είναι δίκαιο να την πληρώσει εκείνος για το διπλανό του.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

Γ: Ο Κώστας λέει στο δάσκαλο ότι δεν έχει κάνει τίποτα κακό. Ο δάσκαλος φταίει που τους βάζει να γράφουν πολύ στο μάθημα και πολλές φορές δεν καταλαβαίνουν τι τους λέει. Θυμωμένος ο Κώστας λέει ότι θα πει στους γονείς του ότι ο δάσκαλος δεν του φέρεται καλά και εκείνοι θα κάνουν παράπονα στο διευθυντή.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

3. Όλα πάνε καλά για την Ελευθερία. Είναι η καλύτερη μαθήτρια στην τάξη και η ομάδα μπάσκετ που παίζει μόλις πήρε το μαθητικό πρωτάθλημα. Ο μπαμπάς της που είναι γιατρός της έκανε δώρο ένα πανάκριβο κινητό τηλέφωνο για τους βαθμούς της. Η Ελευθερία νιώθει πολύ καλά με τον εαυτό της και συχνά αναφέρει στις φίλες της τις επιτυχίες της. Τι πρέπει να κάνει για να συνεχίσουν να την συμπαθούν οι φίλες της;

A: Καθώς όλα πάνε τόσο καλά, δεν είναι κακό να νιώθει περήφανη γι αυτό. Η Ελευθερία καταλαβαίνει όμως ότι κάποιες φίλες της δεν το βλέπουν με καλό μάτι και μπορεί να τη ζηλεύουν κιόλας. Αποφάσισε να μιλά μόνο στην καλύτερή της φίλη για τις επιτυχίες της.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

B: Η Ελευθερία άρχισε να σκέφτεται η ζωή δεν είναι μόνο επιτυχίες και ότι πολλά πράγματα μπορεί να πάνε στραβά στο μέλλον.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

Γ: Η Ελευθερία μίλησε στη μητέρα της γι' αυτό που την απασχολεί. Σκέφτηκε ότι αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία στη ζωή είναι να την αγαπούν οι γονείς και οι φίλοι της γι' αυτό που είναι κι όχι μόνο για τις επιτυχίες της.

Συμφωνώ πολύ	Συμφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ πολύ
-----------------	-----------------	------------------------------	-----------------	-----------------

Κλίμακα ενσυναίσθησης για παιδιά και εφήβους
(Empathy Index for Children and Adolescents).

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Αγαπητέ μαθητή /αγαπητή μαθήτριά,

Σε παρακαλούμε διάβασε προσεκτικά κάθε μία από τις προτάσεις που ακολουθούν. Στη συνέχεια κύκλωσε το ΝΑΙ εάν το περιεχόμενο της πρότασης ταιριάζει με αυτό που σκέφτεσαι ή το ΟΧΙ εάν το περιεχόμενο δεν ταιριάζει με αυτό που σκέφτεσαι.

	ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ		
1	Στεναχωριέμαι όταν ένα κορίτσι δε βρίσκει κανένα να παίξει.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2	Οι άνθρωποι που αγκαλιάζονται και φιλιούνται στο δρόμο είναι ανόητοι.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
3	Τα αγόρια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
4	Μου αρέσει να βλέπω ανθρώπους να ανοίγουν δώρα ακόμα και αν εγώ δεν έχω πάρει κάποιο δώρο.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
5	Ένα αγόρι που κλαίει με κάνει να θέλω να κλάψω κι εγώ.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
6	Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα κορίτσι.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
7	Γελάω ακόμα και αν δε ξέρω γιατί γελάει κάποιος.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
8	Μερικές φορές κλαίω όταν βλέπω τηλεόραση.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
9	Τα κορίτσια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
10	Δυσκολεύομαι να καταλάβω γιατί κάποιος εκνευρίζεται.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
11	Θυμώνω όταν βλέπω ένα ζώο να το έχουν χτυπήσει.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2	Στεναχωριέμαι όταν ένα αγόρι δε βρίσκει κανένα να παίξει.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
13	Μερικά τραγούδια με στεναχωρούν τόσο που θέλω να κλάψω.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
14	Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα αγόρι.	ΝΑΙ	ΟΧΙ

1 5	Οι μεγάλοι μερικές φορές κλαίνε χωρίς να είναι λυπημένοι για κάτι.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
1 6	Είναι ανόητο να συμπεριφέρεσαι στα σκυλιά και στις γάτες σαν να έχουν ανθρώπινα αισθήματα.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ			
1 7	Εκνευρίζομαι όταν βλέπω ένα συμμαθητή μου να προσποιείται συνεχώς ότι θέλει βοήθεια από το δάσκαλο	ΝΑΙ	ΟΧΙ
1 8	Τα παιδιά που δεν έχουν φίλους προφανώς δε θέλουν να έχουν.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
1 9	Όταν βλέπω ένα κορίτσι να κλαίει θέλω να κλάψω κι εγώ.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2 0	Νομίζω ότι είναι χαζό να κλαίνε οι άνθρωποι όταν βλέπουν μια θλιβερή ταινία ή όταν διαβάζουν ένα θλιβερό βιβλίο.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2 1	Μπορώ να φάω όλα τα μπισκότα μου ακόμα και αν βλέπω κάποιον να με κοιτάει ζητώντας μου ένα.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2 2	Δεν στεναχωριέμαι όταν ο δάσκαλός μου τιμωρεί ένα συμμαθητή μου επειδή δεν υπάκουσε στους κανόνες του σχολείου.	ΝΑΙ	ΟΧΙ

Ευχαριστούμε πολύ για τον χρόνο που διέθεσες!

Επιστολή προς γονείς

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Ψυχολογίας
74100 Ρέθυμνο-Κρήτη
Τηλ.: 28310-31063
Fax: 28310-77578

Αγαπητοί γονείς,

Σας προσκαλούμε να συμμετάσχετε στη διεπιστημονική έρευνα με τίτλο: “*Η ανάπτυξη των αναγνωστικών δεξιοτήτων στους μαθητές του δημοτικού σχολείου*” που διεξάγεται με σκοπό να προσδιοριστεί, για πρώτη φορά στη χώρα μας, το εύρος των αναγνωστικών δεξιοτήτων στους μαθητές του Δημοτικού και οι παράγοντες που τις επηρεάζουν. Η έρευνα έχει εγκριθεί από την αρμόδια επιτροπή (Ερευνών και Επιστημονικής Τεκμηρίωσης) του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και από το Υπουργείο Παιδείας. Το σχολείο του παιδιού σας έχει επιλεγεί στο τελικό δείγμα των σχολικών μονάδων που θα λάβουν μέρος στην εν λόγω έρευνα μαζί με άλλες 20 μονάδες της Κρήτης και του Λεκανοπεδίου Αττικής.

Στα πλαίσια της έρευνας θα χορηγηθούν ομαδικά στην τάξη κλίμακες εκτίμησης αναπτυξιακών ικανοτήτων σε μαθητές της Ε και ΣΤ τάξης από ειδικά εκπαιδευμένους συνεργάτες. Η χορήγηση των δοκιμασιών θα γίνει σε χώρο του σχολείου στη διάρκεια της σχολικής ημέρας, σε συνεργασία με τον δάσκαλο της τάξης και διαρκεί περίπου μια ώρα. Η συμμετοχή των παιδιών είναι φυσικά εθελοντική και μπορούν να διακόψουν την εξέταση οποιαδήποτε στιγμή θελήσουν. Οι πληροφορίες συλλέγονται ανώνυμα με τρόπο ώστε τα δεδομένα της έρευνας να μην είναι δυνατόν να συνδεθούν με την ταυτότητα των μαθητών.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για την συνδρομή σας σε αυτήν την προσπάθεια. Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας είναι στη διάθεσή σας για οποιασδήποτε μορφής ερωτήσεις στο παρακάτω τηλέφωνο: 28310-77536.

Η ερευνητική ομάδα

Παναγιώτης Σίμος, Ph.D., Αναπτυξιακός Νευροψυχολόγος, Καθηγητής & Αναπλ. Πρόεδρος,
Τμήμα Ψυχολογίας, Παν/μιο Κρήτης
Θεανώ Κοκκινάκη, Ph.D., Αναπτυξιακή Ψυχολόγος, Επίκουρη Καθηγήτρια
Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Παν/μιο Κρήτης
Αγγελική Μουζάκη, Ph.D., Εκπαιδευτικός Ψυχολόγος, Παιδαγωγικό Τμήμα
Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παν/μιο Κρήτης

Όνοματεπώνυμο μαθητή _____

Ημερομηνία _____

Όνοματεπώνυμο γονιού ή κηδεμόνα _____

Υπογραφή _____

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως την κα. Κοκκινάκη Θεανώ για την βοήθειά της, καθοδήγησης της και εποπτεία της καθ όλη τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας και συγγραφής της παρούσας πτυχιακής εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον κ. Σίμο Παναγιώτη για τη βοήθειά του στην στατιστική επεξεργασία των δεδομένων και για τη συμβολή του στην εύρεση του δείγματος της μελέτης. Απευθύνω επίσης τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στους διευθυντές, τους δασκάλους, τους γονείς και τους μαθητές των πέντε δημοτικών σχολείων του Νομού Ρεθύμνου για τη βοήθειά τους στη συλλογή των δεδομένων. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ απευθύνεται στους συμφοιτητές μου Κλαμπάνη Μαύρα και Θεοδωράκη Μηνά για την πολύτιμη βοήθειά τους και άψογη συνεργασία που είχαμε καθ όλη τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας και εκτίμησης των δεδομένων της.